

Logika inverzije posve je prikladna za opis vremena u razdoblju tranzicije.

Ukoliko se uzme u obzir povijesni narativ o osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća kao razdoblju raspada jugoslavenske zajednice i razdoblju ekonomske i usporedne krize sustava (usp. Goldstein 2008, Duda I. 2010), o vremenu prijelaza i privremenosti, logika iskustva povijesnog prijeloma i tranzicije u Hrvatskoj potpuno je oprečna onoj sovjetsko-ruskoj. Alexei Yurchak naslovljava svoj značajan rad o zadnjim decenijama SSSR-a lirskom rečenicom „sve je bilo za vječnost, a onda toga više nije bilo“ (Yurchak 2005). U slučaju hrvatskog iskustva ona bi mogla glasiti: Sve je bilo privremeno i nestalno, a onda je nastupila vječnost tranzicije.

4.6 Identiteti

4.6.1 O teorijskim pristupima problemu identiteta

Identiteti i teorije identiteta u humanistici predstavljaju jednu od središnjih tema te upuštanje u predstavljanje postojećih teorijskih pristupa, polemika i prijevora o identitetima znači otvaranje velikog broja kritičkih poteza, ideja i epistemoloških momenata koji nadilaze opseg ovoga rada. Identitet je „problematičan“ pojam (Wolfreys 2004: 96) jer se teorijska problematizacija identiteta kreće oko „sporne postavke“ prema kojoj identitet nastaje „kao rezultat prohoda kroz sustav razlika“ (Biti 2000: 190), odnosno nastaje

„kroz, a ne izvan razlike“ (Hall 1996: 4),⁴⁶ kroz *dru- goga*, međutim, „kao *član* opreke identitet-razlika, ujedno utemeljuje *cjelinu* te opreke jer je sustav razlika koji proizvodi identifikaciju i sam neprimjetno zasnovan na identitetu“ (Biti 2000: 190). Oko pojma identiteta razvija se rasprava koja u prvom redu uključuje psihoanalitički temelj i pojam identifikacije, da bi se pojam nadograđivao, usložnjavao i granao vezama s jednako fluidnim, „skliskim i neuhvatljivim“ (isto: 198) terminima ideologije i kulture.

Uz brojne leksikonske preglede teorija identiteta (usp. Biti 2000, Wolfreys 2004) može se kao značajan uvodnički rad izdvojiti tekst Stuarta Halla u uvodu zbornika *Questions of Cultural Identity* (Hall, du Gay ur. 1996) u kojemu uz ovu stožernu ličnost kulturalnih studija i moderne ljevice temi pristupaju i druga važna istraživačka imena kao što su Homi Bhabha, Zygmunt Bauman ili Simon Frith. Stuart Hall u uvodniku naslovljenom *Kome treba identitet?* podsjeća na plodonosnu „diskurzivnu eksploziju“ (Hall 1996: 1) kojom se više desetljeća obuhvaćao koncept identiteta. Pojam je identiteta obrađivan i savladavan s pozicija raznorodnih disciplina i diskurzivnih praksi: dekonstrukcije, filozofije, unutar diskurza feminizma i kulturalne kritike pod psihoanalitičkim utjecajem, postmodernizma te u raznim „pustolovnim teorijskim zamislama“ (isto). Hall u svojem uvodu podsjeća na neke od elemenata složene rasprave koje obuhvaćaju

---

46 U članku Stuarta Halla *Kome treba identitet?* koristim izvornik i paginaciju izvornika iz zbornika *Questions of Cultural Identity* (Hall, du Gay ur. 1996), ali prijevod Sandre Veljković iz zbornika *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (Duda ur. 2006).

i Althussera, Foucaulta, Laclaua i Judith Butler potvrđujući polazišta da je identitet „strateški i pozicijski“, a ne „esencijalistički“ pojam (isto: 3), „fragmentiran i napuknut“ pojam koji se stvara „unutar diskurza“ (isto: 4). Međutim, i takvome pojmu ni dekonstrukcijska kritika ne nalazi „drugi, potpuno drugačiji koncept koji bi ga zamijenio“ (isto: 1), pa, premda se može smatrati svojevrsnim „prekriženim pojmom“, Hall se zalaže za shvaćanje identiteta kroz njegovu rekonceptualizaciju – razmišljanje o identitetu u novoj, izmještenoj, decentriranoj poziciji.

Pojam identiteta ne nalazi, dakle, i pored svoje izmještenosti iz esencijalističke pozicije, fragmentiranosti i napuknutosti adekvatnu mogućnost kojom bi ga se moglo izbjeći. U konkretnoj analizi u ovome radu takav se strateški koncept dodatno usložnjava barem dvama usporednim razinama jednake ili bar približne konceptualizacije. Prva je povezanost identiteta s fluidnim terminima *ideologije* i *kulture*, druga je veza procesa identifikacije, kao i psihoanalitički i althusserovski potez, s *naracijom*.

U uvodu studije *Politika identiteta* Žarko Paić (2005) dio je okvira rasprave o identitetima sažeo na ovaj način: „ishodišna je postavka studije da obrat od doba ideologija u doba kulture nipošto ne označava oproštaj s legitimacijskom moći i hegemonijom ideologija“ (Paić 2005: 5). Ova je pozicija značajna jer, uz to što podsjeća na proces diskurzivne reartikulacije svojevrsnim „kulturalnim obratom“, uvažava moć neprevladive ideologije. Odnos identiteta i ideologije opisan je najkonzistentnije pojmom *interpelacije*, odnosom prizivanja, pozivanja, regrutiranja i transformiranja subjekata, kako ga postavlja Louis Althusser (Althusser 2009) i to je model koji će se pokazati

kao jedno od važnih ishodišta interpretacija u ovome radu. Althusserijanski gledano, ako „(...) *sva ideologija interpelira konkretne individue kao konkretne subjekte*, putem funkcionisanja kategorije subjekta“ (isto: 68) te ako se pripovjedne razine oblikuju kao kategorije *fikcionalnih subjekata*, moguće je pristupiti analizi ideološkog u toj fikcionalnoj kategoriji, vodeći računa, naravno, o kompleksnoj narativnoj strukturi kakva je roman kao i o bliskosti tih subjekata s razinama čitateljske identifikacije.

Za potrebe istraživanja identiteta u pripovjednim tekstovima značajna je svakako ta veza između identiteta i naracije. Lik, fokalizator i pripovjedač kao literarni, apstraktni fikcionalni konstrukti predstavljaju i zastupaju određene identitarne oznake, postavljaju se bliskije ili udaljenije od dominantne pripovjedne svijesti. Više je argumenata u prilog tezi o konstruktivnosti i konstruktibilnosti identiteta kao i o povezanosti narativnih struktura s identitetima. Marc Currie u studiji *Postmodern Narrative Theory* (Currie 1998) tu povezanost razlaže između ostalog modelom *proizvodnje identiteta*, podsjećajući da „identitet nije nešto unutar nas“ (Currie 1998: 17). Preglednim i jasnim razlaganjem nudi dva argumenta za to: prvi, da je identitet uvijek odnosan i uspostavlja se u relaciji, a drugi je taj što „identitet postoji samo kao pripovijest“ (isto) te jedini način da se nekome objasni tko jesam znači „ispričati vlastitu priču, odabrati ključne događaje koji nas određuju i organizirati ih prema formalnim principima pripovijesti“ (isto).

Currie opisuje različite ideje o identitetima u pripovjednim tekstovima radi pronalaženja i upućivanja na „sinergiju“ naratologije i althusserijanskog marksizma. Podsjećajući da su opis i istraživanja *point of*

view „jedan od najvećih trijumfa“ u književnoj teoriji dvadesetog stoljeća i uzimajući u obzir formalističke opise Genettea i Bootha, uz američku stilističku tradiciju, Currie identitete u pripovjednim tekstovima povezuje s althusserijanskim marksizmom na način da je „(...) marksistički koncept ideologije došao u interakciju s analizom točke gledišta kako bi ga spasio optužbe od apolitičnog formalizma“ (Currie 1998: 28), a promjena u teorijskoj usmjerenosti „dogđa se između ideje fikcionalne točke gledišta kao proizvodnje suosjećanja i ideje *interpelacije* kao proizvodnje identiteta“ (isto).⁴⁷

Izazov je u ovome istraživanju i značajka pripovjednog teksta prema kojoj se komunikacija u tekstovima odvija na različitim pripovjednim komunikacijskim-pošiljateljskim razinama, odnosno, tako da se već po sebi složena i naslojena kategorija identiteta dodatno usložnjava, pomiče i povezuje s različitim razinama pripovjednog teksta: od razine lika, preko razine fokalizatora (točke gledišta), razina pripovjedača, implicitnog autora i dalje. Sve one omogućuju interpretiranje pojedinačnih susretanja i pukotina u tekstovima, odnosno usmjeravaju poteze interpretacije identiteta i u odnosu prema njihovoj razini „proizvod-

---

47 Detaljnije razloženo: „Ako Booth pokazuje da fikcija kontrolira poziciju čitatelja i da ta pozicija određuje pitanja suosjećanja, althusserijanski marksizam jednostavno dodaje da, budući da upravlja čitateljsku poziciju, fikcija poziva čitatelja ne samo na suosjećanje već i na identifikaciju, znači preuzimanje određenih pozicija subjekata i njihovih društvenih uloga. Interpelacija je naziv kojim Althusser imenuje taj proces. Poput subjektivnosti uopće, to je proces kojim upravlja tekst, samo što je čitatelj pristaje na iluziju da se identifikacija odvija slobodno“ (isto: 28).

nje suosjećanja“. Konačno, i razine diskurza, odnosno cijelog pripovjednog teksta kao „velike rečenice“ te priče kao „mitotovorne strukture“ također omogućuju iščitavanje i interpretiranje identitetskih značajki.

Govoriti o identitetima u pripovjednim tekstovima znači otvoriti usporedni lanac slojeva, s jedne strane tu su pripovjedne razine, a na njima je moguće mogu prepoznavati spomenuta različita žarišta identifikacije. U korpusu proznih tekstova s različitim pripovjednih razina istražiti će se kako se odvijaju procesi *identifikacije*, prepoznavanja i ustoličivanja razlika i opreka, upućivati gdje se pojavljuju značenjski manjkovi i viškovi, gdje se i koji identiteti grupiraju, a koji su dominantno u procesima artikulacija.

Pojam identiteta je nadalje usko povezan s također „problematičnim“ pojmom modernizma i modernosti; identitet je „moderni koncept“ i kao takav uključuje „tri aspekta i tri logike kojima se konstituira: logike individualnosti, razlike i temporalnosti“ (Grossberg 1996: 89), no kao što Zygmunt Bauman započinje svoj esej, pojam identiteta i danas „nastavlja biti problem, kao što je bio i u vrijeme moderniteta“ (Bauman 1996: 18). Premda je identitet otvoreno konceptualno polje neprestane razrade i dograđivanja, s pozicija psihoanalize, feminizama, marksizama i postmodernizama, neizbježno je u analizi kakva je zamišljena u ovoj knjizi i s takvim iznimnim potencijalom pokušati pristupiti konstrukciji identiteta u pripovjednim tekstovima. Takva analiza mora polaziti od slojevitosti, fluidnosti, nedorečenosti pojma identiteta i uvažavati očekivane kontingencije i takva će uglavnom upućivati na različita polja okupljanja i susretanja, ne dajući često čvrste odgovore, jer je to i nemoguće, u mnogo većoj mjeri otvarajući pitanja. I uz tako metodološki

labilan, „neteškaški“ model analize, mišljenja sam da nije moguće pristupiti pokušaju opisa hrvatskoga tranzicijskog imaginarija u pripovjednim tekstovima, a da se izuzme kompleks problema koji se može obuhvatiti jedino pojmom identiteta.

Ova se analiza stoga u svojim dijelovima „zauzima“ na određenim mjestima: upućuje na one probleme, teme, izdvojene ideje koje se prepoznaju kao značajne, podudarne i zajedničke i u proizvodnji i interpretaciji identiteta u književnim tekstovima o hrvatskoj tranziciji. Ta su mjesta, sjecišta, punktovi, podložni „identitarnom“ upisivanju i procesu identifikacije, međutim, prepoznaju se s različitih pozicija njihova artikuliranja.

Prepoznavanje podudarnih identitarnih oznaka u tekstovima o tranziciji „vraća“ pozornost prema Stuartu Hallu i njegovom „zdravorazumskom“ opisu *identifikacije*: „identifikacija se konstruira na pozadini prepoznavanja *nekog zajedničkog porijekla i zajedničke osobine* s drugom osobom ili grupom, ili s idealom, ili u skladu sa solidarnošću i odanošću koje počivaju na prirodno uspostavljenim temeljima“ (Hall 1996: 2, istaknuo B.K.). U ovome su istraživanju potpoglavlja objedinjena izdvojenim elementima tranzicijskog identitarnog imaginarija u tekstovima, onima u kojima je to „zajedničko“ prepoznato, a svaki je zaseban identitarni sloj posebno epistemološki ukratko predstavljen. Identitarna sjecišta organizirana su na način da se prepoznaju: *nacionalni identiteti, klasni ili socijalni identiteti*, zatim sklop polje *generacijskih identiteta*, potpoglavlje o *identitetima otpora te kulturalne identitetske opreke* kao važna sastavnica dijegetičkih univerzuma.

4.6.2 Nacionalni identiteti i identiteti drugosti

U poznatom publiciranom razgovoru Zygmunta Baumana s Benedettom Vecchijem (Bauman 2004) poljski sociolog o nacionalnim identitetima izriče sljedeću misao: „*Nacionalni* identitet, dopustite mi naglasiti, nije nikada bio poput drugih identiteta. Za razliku od drugih identiteta koji nisu tražili jednoglasnu odanost i ekskluzivnu vjernost, nacionalni identitet nije priznavao konkurenciju, kao ni opoziciju“ (Bauman 2004: 22). Ta izdvojena, politički iznimno značajna i formativna pozicija ovog modela identiteta podsjeća da nacionalni identiteti kao posebna kategorija identiteta aktiviraju iznimno široko područje istraživačkih interesa, u prvom redu sociologije, politologije te dijela humanističkih znanosti.

Vrlo sistematičan pregled glavnih teorijskih pristupa problemu nacije u hrvatskoj je znanstvenoj zajednici u knjizi *Nacija – sporna zajednica* predstavio Vjeran Katunarić (2003). Kroz cijelo glavno poglavlje „Nove teorije o naciji i nacionalizmu“ osvrće se na primordijalističke pristupe koji su se formirali prije 1970-ih, na modernističke škole te na one dekonstruktivističke i postnacionalne i koje su „preživjele“ ili bile dijelom „vala novih teorija u osamdesetima“ (isto).

Katunarićeva tipologija teorijskih pristupa nacionalizmima svjedoči o znanstvenoj polifoniji i pitanjima koja otvara bilo koji analitički pogled upućen ovoj identitetskoj sastavnici, kao što su primjerice: „postojanje nacije-države“, „ontološki problem nacije“, povezanost identiteta i nacije, konteksti rata i mira, modeli proizvodnje *drugosti* i neprijatelja, adresiranje krivnje te zaključno izvedeni i stalno prisutni sukobljeni vla-

dajući diskurzi – nacionalistički i antinacionalistički. Problematizirajući uobičajeni antinacionalizam teorijskih pozicija ljevice, u zaključku studije Katunarić se okreće širokom i općenitom pojmu etike i etičnosti,⁴⁸ otvarajući time ponovo problem manjka analitičkog okvira koji bi isključio ideologiju.

Za analize u ovome radu značajna je i iznimno utjecajna studija Benedicta Andersona *Nacija: zamišljena zajednica* (Anderson 1998), i to iz nekoliko razloga. Prvi je njegova koncepcija nacije kao naracije u povijesnom (kalendarskom i simultanom) vremenu:

Ideja društvenog organizma koji se kalendarski kreće kroz homogeno, prazno vrijeme upravo je

---

48 Sljedeće rečenice iz zaključka otkrivaju mnogo: značajne momente presijecanja analitičkih pojmova stvarnosti/građe, analize i šireg konteksta, ekonomskog i političkog, ukazuju zatim i na osjetljivost problema te, konačno, razotkrivaju određeni stupanj humanističke nemoći prema analitičkom uključivanju proturječja: „Kapitalizam je moguć kao sustav privređivanja u kojem neće biti pljački. Dodajmo tome: ni siromašnih i obespravljenih koje mnoge korporacije u svijetu proizvode istom lakoćom kao i svoje robe i usluge. Ipak, vjerujemo da je načelno moguć humaniji i ljudskim potrebama i sposobnostima prilagođeniji kapitalizam, ali to nije tema za ovu knjigu. To je samo podsjetnik na to da istim pravom moramo zahtijevati da se etička načela koja vrijede za kapitalizam ili druge transnacionalne sustave moći primijenjuju kada je riječ o naciji i nacionalizmu“ (Katunarić 2003: 321). Ovaj citat u odlomku u kojem se naznačuje dio teorijskih polazišta u analizi nacionalnih identiteta u tekstovima nije postavljen kao sinteza o proturječjima koja ne bi otkrivala mnogo. Kako će biti prikazano u zaključku ovog rada, liberalno-demokratska vjera u pozitivan potencijal društvenoga uređenja, premda to sada paradoksalno zvuči, predstavlja zapravo implicitnu poziciju pripovjednih tekstova o tranziciji.

analogna ideji nacije koja se također poima kao čvrsta zajednica koja se neprestano i ravnomjerno kreće niz (ili uz) povijest. Jedan Amerikanac neće nikad vidjeti, a kamoli upoznati više od šačice svojih 240 000 000 sunarodnjaka Amerikanaca. Nema pojma čime se oni u danom trenutku bave, Ali on duboko vjeruje u njihovu neprestanu, anonimnu, istovremenu aktivnost. (Anderson 1998: 34)

Vjeran Katunarić za ilustraciju ideja Benedicta Andersona navodi zanimljiv primjer Davida McCronea koji je na primjeru Ustava Republike Hrvatske ilustrirao Andersonovu predodžbu o vremenu. Preambula Ustava, dio o povijesnim izvorima državnosti i nezavisnosti, stvara predodžbu „kalendarskog statusa“ koji je Hrvatska dodijelila sebi „krećući se pravocrtno kroz povijest prema svom odredištu samoodređenja“ izbjegavajući „potencijalno neugodne povijesne epizode (fašistička NDH) odnosno pretpostavljajući njima legitimne alternative (ZAVNOH)“ (Katunarić 2003: 221).

Drugi, i za ovaj rad značajniji metodološki razlog jest taj što Benedict Anderson u analizi nacije kao zamišljenoga konstrukta uključuje u velikoj mjeri i fiktionalne tekstove, romane i novele kao građu za opise konstrukcija nacionalnih predodžbi.

U posljednje vrijeme interes za proučavanje nacionalnih predodžbi u literarnim tekstovima dolazi i s pozicija reinterpretacija kontinentalne komparatistike koja je uspješno oživjela disciplinu *imagologije*. Zbornik urednika Davora Dukića *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju* (Dukić i dr., ur. 2009) domaći je doprinos praćenju suvremenih kretanja u znanosti o književnosti. U kanonskim tekstovima

imagologije, koji daju nov zamah europskoj komparatistici, pitanja nacionalnih predodžbi i pitanja nacionalnog karaktera ostaju preusmjerena raznolikim instancama. U općemetodološkim tekstovima upućuje se na „složenost...“ „...u prikazivanju povijesnih okolnosti glede nastanka nacionalnih predodžbi“ (Fischer 2009: 41) te se zaključuje da su „veze među različitim tekstovima što opisuju ‘karakter’ određene nacije pretežno intertekstualne prirode“ (Leerssen 2009: 101). Od konstatiranja složenosti problema, preko očekivanog usmjeravanja prema intertekstualnosti, odnosno potencijalu tekstualne reprezentacije, čime se ostaje u užem okviru pojma književnosti, problematika se širi prema pitanju nacionalnog karaktera:

[K]njiževni izvori nisu (...) tek „zapis“ o reprezentaciji određene nacionalnosti, nego čine kulturnu praksu koja artikulira ili čak konstruira tu nacionalnost. Drugim riječima, imagologija je prešla u konstruktivističku paradigmu. Uvidjelo se da se stereotipne oznake nacionalnog identiteta prizivaju kao stenogrami za kolektivnu književnu karakterizaciju pri narativnom pripisivanju uzoraka akterskih uloga i da se u međunacionalnom širenju tekstova i tema recepcija „stranih“ utjecaja filtrira preko apriornih pretpostavki o nacionalnom karakteru. (Leerssen 2009: 101)

Međutim: „Na pitanje postoji li uopće nacionalni karakter (makar i samo kao heuristički koncept), aachenska imagološka škola sugerira negativan odgovor. Heteropredodžbe i autopredodžbe shvaćaju se i istražuju kao diskurzivne tvorbe – nastoji se proniknuti u tajnu njihova nastanka te mehanizme njihova širenja, modificiranja i zamiranja“ (Dukić 2009: 9).

Aachenska imagološka škola uspijeva iznaći rješenja unutar okvira (umjetničke) književnosti i u tu se svrhu zalaže i razvija u imagološkoj metodi svojevrsnu arheologiju umjetničkih tekstova, potvrđujući pritom formativnost diskurzivnih tvorbi i izvan domašaja književnosti. To područje koje ostaje izvana, a na koje književnost ima utjecaja, ali koje također ima utjecaja na stvaranje nacionalnih predodžbi, također ostaje i izvan epistemološkog potencijala imagologije. U ovome radu, koristeći terminologiju imagologije, tomu se pokušava doskočiti *usmjerenom interdisciplinarnošću*, primjenom šireg humanističkog okvira, kulturalnostudijskim pristupom, ali s polazišta naratologije.

Čini se nadalje da je potrebno istaknuti i određenu reduktivnost koju je teško izbjeći u analitikama koje ciljaju na predodžbu nacija u književnim tekstovima. Ipak je u građenju nacionalnih književnih imaginarija naglasak na okupljanju, sličnostima, kohezivnim elementima predodžbenih slagalica te jednako kohezivnoj proizvodnji predodžaba drugih nacija u istim tekstovima. Problem koji se pojavljuje ukoliko bi se isključivo ovom optikom pristupalo konkretnoj građi, suvremenoj prozi o tranziciji, razotkriva upravo taj tip redukcije, odnosno ograničenoga pristupa. Riječ je o tome da je vlastita, ali i druge nacije, u konkretnom proznom korpusu u toj mjeri nekoherentna, raspršena, fragmentirana i ispresijecana strukturalnim oprekama, proizvedenim drugostima da jedinstvenost predodžbe zamišljene nacije zaista može biti ovjerena u tekstovima, međutim ostaje pitanje kako analitički pristupiti predodžbama grupa unutar iste nacije, a koje nose sasvim drukčije, čak i suprotne, stereotipne ili imagotipne oznake. Iz tog je razloga, čini se, potrebno ponovo uključiti širi humanistički okvir, postkoloni-

jalni u prvom redu, zatim različite teorije o proizvodnji *drugoga*, kako u socijalnoj stvarnosti, tako i u tekstovima, klasni i marksistički kôd i ostalo, kako bi se pokušalo osustaviti nepodatan repertoar predodžbi kojim funkcioniraju tekstovi o hrvatskoj tranziciji.

Postkolonijalni teoretičar Homi Bhabha upućuje na proturječja koja „prevladavajući historicizam“ u teorijama nacije ne uspijeva razriješiti (Božić Blanuša 2009: 316). Riječ je upravo o različitim ispisivanjima i iščitavanjima „arbitrarnosti znaka“ nacije, onim mjestima „krpa i zakrpa kulturalnog označavanja i sigurnosti nacionalne pedagogije“ (Bhabha 2002: 161) koja se u hrvatskom primjeru prikazuju spomenutom kulturalnom oprekom unutar nacije, a koju, također na naraciju upućena imagologija i Benedict Anderson, ne uspijevaju interpretirati. Bhabha koristi pojam *diseminacija* Jacquesa Derride, kojim ovaj filozof označava rasipanje značenja, uvodi logiku *temporalnosti* nasuprot povijesnom vremenu kojim barata Anderson, rubnost i *liminalnost* te „napetost“ između „konstativne i performativne dimenzije“ nacije (Božić Blanuša 2009: 318):

Na mjesto oprečnosti između prefigurativne samostvarajuće nacije „po sebi“ i izvanjskih drugih nacija, performativna dimenzija uvodi temporalnost onoga „između“. Granica koja označuje sebe-stvenost nacije prekida samostvarajuće vrijeme nacionalne tvorbe i poremećuje označavanje naroda kao homogene cjeline. (Bhabha 2002: 167)

Proučavanju predodžbi vlastitog naroda, kao i drugih naroda u umjetničkoj fikciji, pristupaju i kulturalnostudijski istraživači nastojeći upravo iskoračiti iz užeg polja znanosti o književnosti; koristeći tekstove

kao građu, a često na tragu Benedicta Andersona, povezuju diskurzivne nacionalne konstrukcije s širim kulturalnim značajkama. Čitavo poglavlje *Fictioning the Nation* u zborniku *Popular Fiction: Technology, ideology, production, reading* donosi dobre primjere takvih iščitavanja (Bennett ur. 1990).

I ovo opsežnije poglavlje o identitetima kao dijelu tranzicijskoga imaginarija započinje prikazom upravo nacionalnih identiteta koji pretpostavljenom obuhvatnošću upućuju na dosta konkretne i eksplicitne identitarne značajke pogodne za analizu. U analiziranom korpusu tekstova postoji jasan interes za temu različitih artikulacija nacionalnog identiteta, odnosno učinke nacionalnoprporodnog sloja hrvatske tranzicije nemoguće je izbjeći i oni su upisani u povijesni kontekst neizbježan za razumijevanje tekstova. Ta je tema, dakako, obrađena raznoliko, širokom paletom pripovjednih postupaka, no, moguće, osim nekoliko iznimaka (Jergović, Rudan i Mraović), nacionalni identitet ne predstavlja istaknutiju temu ili glavni problem romana. To opet ne znači da ne čini neki od nezaobilaznih slojeva romana. Različite artikulacije, problemi, prijepori, slojevi oko nacionalnih identiteta zapravo se prilično često eksplicitno navode ili komentiraju, na Barthesovim „razredima funkcionalnih jedinica“ (Barthes 1992) funkcioniraju kao važne informante, odnosno neodvojiv sloj konteksta.

Korisna razrada imagologije dijeli predodžbe na one o vlastitoj zemlji i narodu, tzv. *autopredodžbe* i na one o tuđim zemljama – *heteropredožbe*. Tu odmah valja prepoznati da je u hrvatskoj suvremenoj književnosti, iz znanih povijesnih razloga, jedna heteropredožba istaknutija i izdvojena – ona o Srbima. Kompleksne predodžbe o Srbima, obuhvaćaju, dakako, odnos prema

Srbima kao prema *drugome*, no ova je heteropredodžba specifična jer se ne odnosi na predodžbu o stranoj, drugoj zemlji, Srbiji, već uglavnom na kolektivnu pripadnost ovoj naciji, neovisno o (političkom) državljanstvu. Katkad je riječ o Srbima uopće, a ponekad o Srbima iz Hrvatske (npr. kod Rudan i Mraovića).

Dakako, kao i kod problema predodžbe vremena, postoji kvantitativni i kvalitativni raspon, intenzitet pristupa tematiziranja i problematiziranja nacionalnih identiteta, od potpune odsutnosti te teme (npr. kod Vuković Runjić ili Zajeca), preko kontekstualiziranja u vidu informanti, pa sve do eksplicitnog implicitnoautorskog naslovljavanja romana, kao u primjeru Sima Mraovića, *Konstantin Bogobožazni. Manjinski roman*. S obzirom na to da je riječ o pristupu dosta osjetljivom problemu, u ovome će se odlomku tvrdnje i radne hipoteze nastojati potkrijepiti ekstenzivnijim citiranjem korpusa.

U romanu *Uho, grlo, nož* „suvišan“ i „nepoželjan“ nacionalni identitet pripada pripovjedačici glavnoj junakinji i nositeljici monologa koji gradi tekst romana. Ona u prepoznatljivom (auto)sarkastičnom, konstruiranom i travestiranom „snažnom“ stilu pristupa problematici konstrukcije identiteta Srba u Hrvatskoj:

Ne volim gubitnike. Outsajdere. Ljude koji se moraju smiješiti. I biti pristojni. Ja ne volim ni Srbe u Hrvatskoj. Oni, kada kažu: „Babić“, uvijek dodaju: „iz Korčule“. A nisu iz Korčule. Nego iz Dalmatinske zagore. Iz vukojebine u kojoj je Babić nešto drugo. OK. I tamo ima Babića Hrvata. Ali Babić Hrvat nikada ne objašnjava. I ne dodaje „iz Korčule.“ Hrvati jednostavno misle da se na njima vidi da su Hrvati. Samo Srbi u Hrvatskoj uvijek

naglašavaju da su Hrvati. I govore „glede“ i „ti-jek“ i „u svezi“. I seru po Srbima. Kako znam? E, sad... zato... zato... jer sam „iz Korčule“. OK. Rekla sam. Možete se jebati s ovim podatkom. (Rudan 2002: 20)

Može se odmah primijetiti da se raspon odnosa, od nacionalne distance do eksplicitnog šovinizma, u okviru istraživanja heteropredodžbe Srba u većini tekstova korpusa proizvodi postupkom *delegiranja*. Negativne nacionalne predodžbe iskazuju one instance u pripovjednim tekstovima koje nisu bliske nositeljima identifikacije, primarnim pripovjedačima i fokalizatorima, one fikcionalne točke gledišta koje ne bi proizvodile „suosjećanja“ (Currie 1998, Booth 1983). Jedna od tih narativnih strategija delegiranja, ali ne i ona najočitija, može biti mogućnost aktiviranja travestiranog pripovjedača, kao u prethodno spomenutom primjeru.

Negativne nacionalne heteropredodžbe prisutne su tako također i u romanima promjenjive fokalizacije (npr. kod Gerovca ili u Bovićevu romanu *Metastaze*). U velikom broju slučajeva ona je u dijalozima ili karakterizaciji pridružena likovima koji se u otkrivaju kao negativni ili su često nositelji različitih tranzicijskih lomova. U reprezentativnom broju tekstova Srbije iz pozicije nekog *sporednog* lika biti označeni kao neprijatelji ili bar sumnjiva manjina, to je opće mjesto – šovinizam i nacionalna distanca preusmjereni su i delegirani *drugima*, sporednim protagonistima unutar autopredodžbenog okvira. To bi zapravo pripadalo normi nacionalnog tranzicijskog imaginarija, jednom od neizostavnih heteropredodžbenih slojeva unutar tekstualne polifonije. U primjerima poredanim krono-

loški, od suvremenosti prema početku devedesetih niz se sporednih, ilustrativnih likova ovako oglašava:

– Meni je svak s kin mogu pit i zajebavat se OK – otvorio je vitrinu – ali bi mi stari sasuja dva metka u čelo kad bi mi cura, amo reć, bila Srpkinja“. (Bulić 2006: 170)

Otac glavnog protagonista u romanu *Gangabanga*:

Naravno, mrzio je Srbe, ali ipak najviše i trajno Švicarce, zatim sve ostale narode, rase, ideološke sustave, te vjere i vjernike općenito. Zatim je mrzio sve ljude, a osobito ih je prezirao pojedinačno. (Vidić 2006: 166)

Epizodni lik „nacionalnog barda“ zagrebačkom odvjetniku, u vrijeme početka devedesetih, u razdoblju ratne artikulacije tranzicije:

Magaš, vaša majka je Srpkinja. Magaš, u vama ima neprijateljske krvi. Srbi su napali našu lijepu zemlju, ubijaju naše žene i djecu, ruše naše kuće, siluju i pale, a vi ste napola Srbin. Vaš otac, u redu, on je Hrvat, no danas je i manja količina nečiste krvi dovoljna za sumnju, za golemi upitnik pored imena i prezimena. Upitnici su zlokobni, nabrekli od neizvjesnosti. (Đikić 2011: 29–30)

Primjera ima još mnogo, posebice u romanima *Metastaze* ili *Razbijeni*, a svojevrsni je izuzetak Karlo Adum – glavni lik i dominantni fokalizator iz Jergovićeve romana *Freelander* kod kojeg se može prepoznati konstrukcija postjugoslavenskog „prevrtljivca“ i malograđanskog konformista dugog trajanja. Adumovi monolozi s namjerom su prepuni stereotipa, a susretanje s Bosnom i Hercegovinom i njezinim

snažnim identitetskim paradoksima⁴⁹ i pripadali bi, gledano korpus u cjelini, identitarnoj razradi koja ima veze i s generacijskim identitetima.

Nasuprot prikazima nacionalne distance, isključivosti i šovinizma kao slojevima norme tranzicijskog imaginarija, u romanesknoj se proizvodnji otkriva i značajan interes za utvrđivanje i opisivanje posljedica te heteropredodžbe, njezinu političku i ratnu uvjetovanost u kontekstu devedesetih, kao i konkretne činove nasilja koje proizvodi odnos prema Srbima. U tom se vremenu posao može izgubiti čak i samo ako je netko „beogradski student“ (Nuhanović 2006: 65), no gubitak posla uvjetno je blaža posljedica:

...Izgubila sam posao pedagoga, nisam više u struci, kako se to kaže. Snalazim se. Telefonske prodaje, kojekakvi ugovori, preživljavam do nekakve penzije.

– Izgubili posao? Prezime ne sluti da su krvna zrnca u pitanju.

Daša ga je vrlo pažljivo pogledala.

– Prezime je jedino isplativo što je ostalo od *bivšeg*. Zrnca mješovita, plus dijete oficira. (Gašić 2007: 40)

Nasilne deložacije, spomenute već i u poglavlju o prostorima, u predodžbi *osobnih prostora ugroženo-*

---

49 Primjerice, „Ono po čemu mislimo da smo Hrvati, na što smo najviše ponosni i zveknuli bismo onoga tko nam u to dirne, zapravo nas čini nepismenom austrijskom sirotinjom i turskim divljacima, istodobno“ (Jergović 2008: 55); „Ćirilica je pismo smrti i minskih polja“ (isto: 78); „A to što se u pjesmi kolje Srbe, Bože dragi, nije strašno, sutra ćemo i mi klati Hrvate, ali nećemo znati da od toga napravimo pjesmu“ (isto: 119).

sti, važnome sloju romana *Mirna ulica, drvored*, također su motiv koji opisuje konkretne posljedice politika koje konsekventno proizvode ove heteropredodžbe. Valja primijetiti da je nepoželjna nacionalna skupina i u ovom, već spomenutom primjeru, neimenovana:

Stan je bio prostran, s tri velike sobe... Bivši vlasnici, pripadnici suvišne nacionalne skupine, prisilno iseljeni odatle, ostavili su sve te rabljene stvari. (Ivančić 2005: 13)

Sve su ovo primjeri koji ne predstavljaju značajne motivacijske funkcije u tekstu, uglavnom je riječ o fragmentima dijaloga ili unutarnjih monologa, informantama i kontekstualiziranju, međutim, raspoređenost i pripovjedačka višerazinskost tematiziranja posljedica proizvodnje nacionalne drugosti pokazuje kako to doista predstavlja složeni, dihotomni i konstitutivni element hrvatskog tranzicijskog imaginarija. Početak devedesetih godina, vrijeme prevrata i nacionalnog preporoda, stanje rata koje se spominje, ali ne i izravno tematizira, proizvelo je predodžbu koja proizvodi dihotomnost i polilogičnost. Imaginarij o Srbima pretpostavlja diskurzivnu praksu koja se odvija na usporednim registrima. Andersonovim potezom vrijeme tranzicije u Hrvatskoj može se također pridodati nacionalnom kalendaru i „mitskom vremenu“ (Anderson 1998). Odnosi prema Srbima tako bi pripadali jedinstvenom nacionalnom narativu koji uključuje Domovinski rat i jasno adresiranoga neprijatelja, ali s druge su strane u tekstovima neizostavna i pregovaračka i opozicijska dekodiranja (Hall 2006) tako postavljenoga „kalendara“.

Ta polifoničnost i usporednost objava raznorodnih linija identitetskih konstrukata, pa i oprečnih,

odnosa postaje normom, a tvrdnju zorno ilustrira odlomak iz romana *Metastaze* Alena Bovića. U njemu su protagonisti: nasilni navijač Krpa, dominantni (i dijelom povlašteni) fokalizator-komentator Filip i „klapski Srbin“ Dejan, a odlomak upućuje i na polifoniju, ali i na retoričku strategiju naslojavanja poruke *gradacijom ublažavanja* od ironije i parodije do apsurdna:

Nekako u to vrijeme vratio se Krpa i velikim slovima na zidu napisao SRBI VAN IZ HRVATSKE. Nekoliko dana kasnije Filip je ispod toga dodao CRNČUGE VAN IZ NIGERIJE, a Dejan odmah ispod JEAN CLAUDE VAN DAMME. (Bović 2006: 49)

Specifičan model travestiranog pripovjedača koji prikazuje nacionalnu distancu otkriva se u subjektivnim retrospekcijama iz doba djetinjstva. Fokalizacijski „nevina“, dječja je pozicija također delegirana, no otkriva specifične prešućene logike proizvodnje nacionalne distance i često proizvodi tragične, ali ujedno i duhovite, emotivne, aforistične i kompleksne uvide te ih vrijedi ekstenzivno citirati. Nakon prizora u romanu *Putovanje u srce hrvatskog sna* u kojem vršnjaci Denisa Lalića za vrijeme zračnih uzbuna iz obijesti po praznim splitskim ulicama presreću i tuku umirovljenike u nekom obliku perverzne inicijacije, protagonist se prisjeća:

Bija san jedino muško u kući i nisan smija plakat. Mater je mislila da se ja bojin Srba, a ja se nisan boja Srba, ja san se boja svoga razreda. Ali nisan jon to tija reć, ne bi ona razumila te muške stvari. (Bulić 2006: 71)

Slične prizore svakodnevice opisuje i Olja Savičević Ivančević:

Mi djeca smo vikali jedno drugome: pederu Srbije! Čak i Srbi, oni koji su ostali. (Savičević Ivančević 2010: 25)

Pri nekoj razmjeni volontera odmah nakon rata, našao se među nama jedan starmali brucoš iz Heidelberga. Taj nas je anketirao o poslijeratnom životu mladih u Hrvatskoj za njihov studentski radio.

„Živite u multikulturalnoj zemlji...“ počeo je.

„Ne živim“, rekla sam u diktafon razgovijetno kao da je mikrofon.

„Ma znam ja šta on misli“, ubacila se sestra. „Ima ti tu raznih naroda, u našoj štradi u svakoj kući žive bar dva naroda, al sve ti je to ista kultura, šugava, ako mene pitaš. Samo nas Kinezi mogu spasit od dosade.“

...

...“kad smo se prije igrali rata s turistima, onda su mali Nijemci i Talijani glumili Nijemce i Talijane. Jedan se rasplakao, boga mi.“

„A u ratu? I kasnije?“, nakašljao se i okrenuo diktafon prema meni.

„Pa šta ja znam. Niko se nije igrao ovih balkanskih ratova ako to misliš. Jebiga, svi su htjeli bit Hrvati.“

„Jep“, potvrdila je suster.

„Zato smo se igrali kauboja i indijanaca.“

„S prugašima.“

„Protiv prugaša. Moraš imat neki sukob: kauboje i indijance.“

„Jep“. (Savičević Ivančević 2010: 26)

Delegirana dječja perspektiva u retroverzijama koje se odnose na početak devedesetih godina, nacionalnoproporodni i ratni sloj hrvatske tranzicije, zbog pozicije „fokalizatora koji zna manje“, otkriva i djelovanje poznatog mehanizma „banalnosti zla“ (Arendt 2002). Ilustrativan za taj društveni mehanizam je i motiv „nestajanja ljudi u tami“ koji opet predstavlja stvarnosni sadržaj distribuiran nekim oblikom usmene predaje:

Prisjećao sam se početka devedesetih. Tada su ljudi samo nestajali, gutala ih je noć, doživljavali su čudne saobraćajke i još čudnija hapšenja. (Bulić 2006: 90)

Neke druge ljude iz mjesta su odveli i pojeo ih je mrak. Svi smo šutjeli.

Neki su naši prijatelji i njihovi roditelji odlazili iz Naselja preko noći i nisu se vratili. (Savičević Ivančević 2010: 91)

Ovdje valja primijetiti da se u heteropredodžbi Srba u književnosti o tranziciji nameće distinkcija prema kojoj je (delegirano) iskazivanje šovinizma, odnosno izravno adresiranje neprijatelja imenovano označiteljem „Srbi“, dok se u literarnoj predodžbi posljedica tih politika i stavova upotrebljava retorički potez eufemizma („neki drugi ljudi“, „neželjena skupina“, „mješovita zrnca“). Eufemizam kao retorička figura misli „zamjenjuje riječ koja označava kakvu opasnu, šokantnu pojavu“ (Bagić 2013: 119) i zapravo je bliska *tabuiranju* – izbjegavanju imenovanja zbog magijskih razloga. Ono se proširuje i na *autotabuiranje*, na što se eksplicitno referira u primjeru kod Vedrane Rudan („iz Korčule“).

U romanu promjenjive fokalizacije, *Razbijeni* Gorana Gerovca, jedan od pripovjedača također pro-

govara iz pozicije školskog djeteta, ali sada u poslijeratnom razdoblju *druge tranzicije*. I ovaj odlomak obilježen je duhovitim komentarama koji upućuje na distancu kao normu, ali i specifično ispreplitanje auto i heteropredodžbi, prikazujući posljedice posljedica polifonijskih predodžaba o Srbima:

Jad i beda, rekao bi Krivi, citirajući neki fora srpski film koji smo tih dana gledali s posebnom strašću jer se nije smjelo, jer smo Srbe mrzili onako kako je to bilo cool i pristojno, jer su bili zanimljiviji od naših pizdunskih filmova u kojima se ni psovati nije znalo kako treba, nego su pričali jezikom knjiga iz lektire kojim nitko od nas nije govorio i to nije bio naš hrvatski. Srpski nam je zbog toga bio više hrvatski kakav smo mi govorili, Srbi prisno prosti, Hrvati neprirodno pristojni. (Gerovac 2009: 152)

Heteropredodžba Srba otkriva nekoliko elemenata: (1) postoji norma literarne predodžbe Srba koja u sebi uključuje i isključive pozicije u kompleksnoj polilogičnoj strukturi romana – i šovinizam, nacionalnu distancu i isključivost, kao i prikaz njihovih posljedica; (2) relativno je, različitim narativnim tehnikama, učestao postupak *delegiranja* iskazivanja nacionalnih stavova, razmještanje stavova prema pripovjednim komunikacijskim razinama koje nisu dominantni fokalizatori ili njihovo travestiranje; (3) to dovodi do toga da dominantne pripovjedačke pozicije implicitno zauzimaju stav osude nacionalnih netrpeljivosti i konstituiraju se, u ovome primjeru, kao prikazivalačke instance; (4) u vezi s iznevjerenom teleologičnošću tranzicije, takvo permanentno stanje promatranja implicira nemoć te se može sublimirati u retoričke

geste, razrješenja bliska satiri ili aforističnosti; (5) kada se govori o posljedicama šovinizma pribjegava se retoričkom potezu tabuiranja.

Uz Srbe kao pripadnike manjinskoga nacionalnog identiteta pojavljuju se i druge manjinske nacionalne skupine prema kojima se izražavaju stereotipi ili nacionalna distanca, to mogu biti Makedonci kao sumnjivci kod Gerovca, Bosanci i „Bosanci“ kod Nade Gašić, zatim mnogi koji uključuju i europske narode i različite *osobne stereotipizacije*, Austrijanci ili Francuzi kod Vidića ili primjerice Poljaci kod Jergovića (2008: 54). Uz dominantne nacionalne heteropredodžbe koje izražavaju različite stupnjeve nacionalne distance, postoje i one koje upućuju na kontinuitete povezanosti naroda iz nekadašnje Jugoslavije, no kontinuiteti kontakata i suradnje se ne vezuju uz „normativno“ građanstvo, već se opisuju i u narativima funkcionalno djeluju unutar kriminalnoga miljea, što je jedna od tema Đikićeva romana. Ti kontinuiteti postoje i unutar obavještajne zajednice i obavještajnog podzemlja, što je jedna od glavnih tema kod Gerovca,⁵⁰ Đikića i Ivančića.

Postoji također druga, kompleksna autopredodžba *endogene drugosti* koja je relativno često tematizirana i koja će biti pomnije razrađena u odjeljku o identitetskim oprekama. To je predodžba o *drugima* unutar vlastite nacionalne zajednice; ti *drugi*, čije se imenovanje također izbjegava, konstruiraju se i konstituiraju u jasnoj suprotnosti prema povlaštenoj predodžbi vezanoj

---

50 Cijelo poglavlje iz fokalizacijske pozicije Kinfe, ciničnog namještenika Obavještajne agencije naslovljeno je „Ovu je državu ionako stvorila UDBA“ (Gerovac 2009: 95–144) i u njemu se opsežno razlaže kontinuitet povezanosti obavještajnog podzemlja.

uz dominantan identitet *urbanog*. Upravo ta jasna identitetska i formativna opreka, kako će se pokazati, pokazuje i razmjernu ograničenost upotrebe imagološke metode kada se ona svodi isključivo na opreku između (idejne, mitološke, kalendarske) homogenosti vlastite nacije naspram drugih nacija. Pokazuje kako su alteriteti ideološki i funkcionalno u tekstovima djelotvorni i na drugim razinama/pozicijama.

U tekstovima je moguće prepoznati i izravne autopredodžbe. Kada su eksplicitne, u primjerice monološkim epizodama, autopredodžbe Hrvata kreću se u tekstovima uglavnom oko mogućnosti ciničnih i komično-ironičnih opaski koje su u nekim tekstovima, primjerice u romanu *Gangabanga* Ivana Vidića, razmjerno frekventni refreni:

Hrvati nisu državu ni stvorili ni izgradili, već su je jednostavno dobili na lutriji u općem rasapu crvenog Istoka. Usudio bih se reći da su Hrvati, kao i okolne budale, dobili jednu roh-bau državu (Slovenci, na primjer, visoki roh-bau), a da su onda, kad su počela previranja, borbe i stupanje pod crnim zastavama, umjesto da dovrše interijer, učinili jedino što su znali – životinjski porazbijali i gradnju i cjelokupni inventar. (Vidić 2006: 164)

Uz predodžbu vlastite nacije, niti predodžba vlastite zemlje ne prolazi ništa bolje. Premda je zapravo cilj čitavog ovoga rada istraživanje konstruiranja predodžbi hrvatskog društva, na ovome je mjestu zgodno citirati nekoliko primjera koji bi se, promatrano kroz cjelinu korpusa, mogli odrediti mikrožanrom „ova zemlja“:

Ova zemlja ide u vražju mater, to ti je jasno. Neki ljudi naprosto trebaju oslonac, inače će ih progutati strah. (Ivančić 2005: 9)

Ova zemlja rada djecu u novčanim neprilikama, svako novorođenče dolazi na svijet u minusu, onda hoda zemljom s nogama čvrsto u dugu i s glavom u kreditima, živeći stvara da bi dalje siromašilo, uvećavalo gubitak. Nema pozitivne bilance, postoje samo minusi, ovo je bajka iz zemlje negativnih salda. (Vidić 2006: 9)

Ovu je državu ionako stvorila UDBA. (Gerovac 2009: 95–144)

Tranzicijski imaginarij predstavlja zapravo kompleksan prikaz, razlaganje, grupiranje i interpretiranje različitih autopredodžbenih elemenata. U ovih nekoliko citiranih odlomaka u kojima je autopredodžba eksplicitna i imenovana iz njih se mogu iščitati emocionalni ulozi koji se okupljaju oko pojmova straha i gubitka iluzija (usp. Svašek 2008) koji posljedično aktiviraju cinizam kao tipičnu retoričku gestu.

4.6.3 Socijalni i klasni identiteti

Pretpostavka je da ipak neke druge odrednice identiteta igraju značajniju ulogu u oblikovanju i funkcioniranju književnih tekstova o tranziciji. Riječ je o različitim razinama identifikacije i pripovjedačke samoidentifikacije koje se artikuliraju prema društvenom statusu ili klasi (usp. Williams 1985: 60–69, Hall i du Gay ur. 1996, Bourdieu 2011, Moretti 2013). Ove razine identiteta također otvaraju problem jer pojmovi „klase“ i „društva“, uz pojam identiteta, predstavljaju fluidna, nestalna značenjska mjesta u kojima se

zbiva konstantna teorijska rasprava između različitih modela, uglavnom tradicionalističkih nasuprot postmodernističkima (Bottero 2004: 988). S druge strane, „zloglasna“ zdravorazumska logika, kao i korpus analiziranih tekstova u ovome radu, otkrivaju kako je identifikacija, čak i s implicitnim, zamišljenim i konstituiranim društvenim i klasnim statusom, polje oko kojeg se uspostavlja značajna mreža odnosa – društveno raslojavanje, konačno, predstavlja jednu od značajnijih tema u prozi o tranziciji.

Pojam klasnih identiteta pripadao bi, dakako, marksističkoj epistemološkoj obradi, dok spomenuti „kulturalni obrat“ usmjerava razgovor prema konstituiranju kulturalnih identiteta (usp. Hall 1996) te bi bilo moguće i legitimno pribjeći analizi socijalnih identiteta kao kulturalnih identiteta, tj. nekome obliku kulturalne konstrukcije. Za potrebe i obim ovoga rada neće se na ovome mjestu ulaziti u široku raspravu o odnosima između društvenog statusa, klase i identiteta smatrajući kako je dovoljno uputiti na njihovu neizostavnu povezanost. U članku „Class Identities and the Identity of Class“ o polilogičnosti pristupa ovom problemu, koji uključuje i postmoderna stajališta prema kojima je pojam klase „mrtav“, politologinja Wendy Bottero (2004) donosi ilustrativan pregled:

Problem klasnih identiteta stvorio je znakovitu simetriju. Upravo kad su postmodernistički istraživači napustili nastojanja da ekonomskim odnosima objašnjavaju socijalni identitet, klasni tradicionalisti otarasili su se socijalnog identiteta kao ključne komponente klasne analize. Oba tabora nisu odabrala teorijsku povezanost klasnog smještanja i socijalnog identiteta. (Bottero 2004: 988)

Nove generacije teoretičara ne prihvaćaju razdvojene stavove postmodernista i klasnih tradicionalista već „smještaju prijepore kulturalnih identiteta u središte klasne teorije“ nudeći alternativu – „kulturalističku klasnu analizu“ (isto), koja se odvija i neovisno o procesu de-identifikacije ljudi s klasom jer je „de-identifikacija“ također „rezultat klasnih procesa“ (isto: 989). Međutim, i taj se smjer otkriva kao problematičan jer se u praksi otkrivaju različite razine nejednakosti i individualnih hijerarhija nejednakosti, što i daje usložnjava problem.

Ipak, i u aproksimaciji i u istraživalačkoj praksi, klasni identitet može se istraživati prema svojim kulturalnim značajkama, u smjerovima i uza sve prijepore koje je još početkom sedamdesetih naznačio u svojoj knjizi *Distinkcija* Pierrea Bourdieua (2011), neovisno o čvrsto postavljenoj, eksplicitnoj klasnoj (samo)identifikaciji ili „klasnoj svijesti“. Uzme li se u obzir dovoljno široko postavljen odnos između socijalnih i klasnih identiteta te ekonomije, ideologije i artikulacija kroz kulturalne identitete, nada se, uz interes za pojedinačne ostvaraje u tekstovima, okvir i razmjerno prepoznatljive koordinate za pristup analizi korpusa književnih tekstova o tranziciji, ostavljajući tekuće debate za ovu priliku po strani.

Analitički pogled u korpus tekstova o tranziciji, a s obzirom na tzv. socijalne identitete, otkriva poticajne smjernice. Već je u poglavlju o pripovjedačkim identitetima razloženo kako jedan od dominantnih pripovjednih modela pretpostavlja poziciju tzv. *povlaštenog pripovjedača*, nadređenog po obrazovanju, sociokulturnom kapitalu ili intelektualnoj kapacitiranosti. Ta je privilegirana pozicija simptomatična iz barem dva očita razloga. Prvi je ucrtan u njezinoj

frekventnosti zbog koje se ta dominantna pripovjedačka pozicija unutar fikcije određuje kao prosjek, sredina i *norma*, a realno bi, primjerice demografski i ekonomski, to bila problematična pretpostavka. Drugi je razlog inherentno problematičan jer samoidentifikacija prosjeka, (samo)zamišljanje pozicije sredine, norme, odnosno „srednje klase“ predstavlja također konstrukciju, u ovom slučaju literarnu, i to takvu koja srednju klasu u kronotopu tranzicije smješta u položaj stalne nestalnosti i neprestanih dinamičnih artikulacija i reartikulacija. Pripadnici „srednje klase“ upravo u analiziranome korpusu tekstova svoju poziciju konstantno propitkuju, repozicioniraju, nanovo zamišljaju i izmišljaju; predodžba hrvatske literarne „srednje-klasnosti“ podložna je raznovrsnim značenjskim upisivanjima, proturječjima i projekcijama različitih „srednjeklasnih žudnji“ (usp. Radway 1997), vjerojatno posebno i stoga jer socioidentitetske odrednice koje se u tekstovima naslanjaju uz ovu poziciju uglavnom ne slijede statusnu ili ekonomsku povlaštenost. Normativni „srednji“ sloj nikako ne pripada populaciji tranzicijskih pobjednika. S druge strane, problem sa samoidentificiranjem proizvodi i sadržajne pukotine; ne samo da se upisivanje značenja u vlastitu poziciju rasprostire obuhvaćajući raznolik repertoar mogućnosti, samoidentifikacija isključuje i važnu komponentu vlastite privilegiranosti. Koliko god da je srednjeklasna klasna svijest fluidna, ona se ipak nastoji smjestiti „između“. Taj proces samosmještanja u međuprostor „sredine“ između gubitnika i dobitnika tranzicije podudaran je povijesnom artikuliranju buržoazije u 19. stoljeću koja se kroz trajanje „ozbiljnoga stoljeća“ (samo)određuje kao *srednja klasa* i njihovom smještanju između plemstva i puka (Moretti 2013). I premda

se, posebno u sferi ukusa i estetskog, i u romanima o hrvatskoj tranziciji može detektirati naznaka buržoaskog, „ključne riječi“, pojmovne sastavnice identiteta koje u knjizi *The Bourgeois. Between History and Literature* navodi Franco Moretti opisujući buržoaziju – pustolovina, poduzetnost, korisnost, prilagodljivost, učinkovitost, višeznačan komfor i utjecaj, osim uvjetno „ozbiljnosti“ (isto), nisu posve formativne za klasne identitete likova fokalizatora hrvatske tranzicije. Riječ je, konačno, u slučaju Morettijeve studije, o istraživanjima tekstova koji su formativni za zapadnu buržoaziju, koja nastaje u centru njezina nastajanja i koji pripadaju mahom devetanestom stoljeću, dok bi tranzicija bila vrijeme njezina slabljenja stoljeće kasnije na prostoru njezina ruba. S druge strane ipak je zanimljivo kako se većina tih ključnih pojmova (uz neke iznimke koje će se spomenuti) ne uspijeva prepoznati u prošlosti, a ni opstati čak ni kao potencijalno kulturalno naslijeđe srednje klase hrvatskoga društva. No i za to postoje jasna povijesna objašnjenja, od nastanka srednje klase u (polu)kolonijalnim društvenim uvjetima i uz specifičnosti artikuliranja srednje klase u socijalizmu, što tek u novije vrijeme postaje izazovna istraživačka tema (Škokić, Potkonjak 2016).

Tranzicija ostavlja uzak i fluidan prostor za samoartikulaciju srednje klase, povijesne su okolnosti njezina formiranja, novoformiranja ili reartikulacije posve drukčije od devetnaestostoljetnih, uz što valja istaknuti problematičan, ali epistemološki izazovan, prekid ili specifičnu artikulaciju srednje klase u razdoblju socijalizma.

Iz te zamišljene pozicije „srednjega sloja“, „srednje klase“ artikuliraju se fokalizatori iz velikog broja analiziranih tekstova. Tranziciju normira i promatra

uglavnom taj društveni sloj. Moguće ju je prepoznati kod većine romana s povlašćenim pripovjedačem, u romanima *Naš čovjek na terenu*, *Posljednji dani pankaa*, *Razbijeni te svakako*, *Wonderland*, *Demoni i novinari* ili *Playstation*, *dušo* kao eksplicitni primjeri, ili *Mirna ulica*, *drvored* kao primjer „stvarijega“, „realnijega“ prosjeka populacije⁵¹. Socijalni i klasni identitet protagonista u Bulićevu romanu ekstenzivno se pozicionira uspostavljajući kroz cijeli tekst odnose i prema proleterskom djetinjstvu i prema tranzicijskoj menadžerskoj klasi. Ta „srednja klasa“ koja u književnim tekstovima zauzima dominantne pozicije pripovjedača i promatrača tranzicije, i premda prema sociokulturnom kapitalu predstavlja manjinu, smještena je u zamišljenu poziciju sredine jer se, kako će se pokazati, na pozicijama samoidentifikacije u tekstovima određuje u relacijama *nasuprot*: nasuprot tranzicijskim gubitnicima, ali i nasuprot tranzicijskim dobitnicima.

Važna je tema pripovjednih tekstova o tranziciji društveno raslojavanje kao opipljiva odnosno najkonkretnija zloćudna pratilja tranzicije i može se u značajnijoj mjeri prepoznati u romanima *Metastaze*, *Gangabanga*, *Razbijeni*, *Uho, grlo, nož*, ali i u epizodama i u drugim tekstovima. U tim je tekstovima stoga pripovjedačka autoidentifikacija, ali i lociranje niza ostalih likova u velikoj mjeri usmjereno na rasprostiranje rasponom tranzicijske društvene ljestvice, kao

---

51 Ukoliko bi se uključili u „srednjeklasni“ momentum i pripovjedači privilegirani prema sociokulturnom kapitalu, oni u romanu *Gangabanga* pa i lik Filipa iz *Metastaza*, ostavivši trenutno po strani posve jasnu i naznačenu vezu privilegiranih pripovjedača s tradicijom modernizma, tada se dominacija pokazuje u još značajnijoj mjeri.

i na opisivanje strategija prilagodbi novonastalim (i izgledno trajnim i nepromjenjivim) socioekonomskim okolnostima. Narativ „tranzicijskoga gubitništva“ refren je velikog broja tekstova te je moguće ustvrditi da zapravo prerasta u funkcionalnu diskurzivnu praksu. Riječ je doista o svojevrsnom „aprioriju“, predodžbenom i kulturalno konstitucijskom, te bi tako funkcionirao na jedan od načina Foucaultova „zamućenog“ pojma diskurza (usp. Biti 2000: 78), prema čijem su sadržaju socijalna nejednakost i raslojavanje praktički pretpostavke tranzicije. Tranzicija i socijalno raslojavanje s tranzicijskim gubitništvom dolaze u paketu, i u književnoj proizvodnji konsenzus o nepravdama, „kretenskom paklu“ (Vidić 2006: 30) prevratničkih devedesetih zorno ocrtava vezu početka tranzicije i gubitništva, a upućuje implicitno i na njezine uzroke. Takvo nedvosmisleno uspostavljanje odnosa između tranzicije i nepravde u literarnoj fikciji otvara pitanje o uzrocima i stvarnosnoj utemeljenosti tih odnosa.

Odgovori na ta pitanja previše nadilaze opseg ovoga istraživanja i problematični su jer ovise i o ideološkim polazištima, ekonomskim školama i pristupima, a gotovo da i ne treba podsjećati da interpretacije sljedbenika „čikaške škole“ predstavljaju dominantnu hegemonijsku diskurzivnu praksu. Valja se zato zaustaviti na konstatacijama da pojmovi raslojavanja, siromaštva i socijalne isključenosti u hrvatskom društvu postoje, da istraživanja pokazuju da su i u Zapadnoj Europi te pojave u porastu i da se njima bave različite teorije i koncepti, na što sve još početkom tisućljeća u studiji *Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji* upozorava Zoran Sućur (2001). Premda, dakle, nije riječ o pojavama koje bi bile karakteristične samo za postsocijalistička društva, one su prisutne i

u Hrvatskoj, tema su primjerice UN-ova izvješća o socijalnoj isključenosti *Neumreženi: Lica socijalne isključenosti u Hrvatskoj* (Bayley i Gorančić-Lazetić, ur. 2006). Valja primijetiti da su oba spomenuta rada napisana prije ekonomske krize koja je započela 2008. i za vrijeme koje se raslojavanje i siromaštvo u velikoj mjeri dodatno intenziviraju.

Interpretacija socijalnog raslojavanja kao *posljedice* ulaska u tranziciju, odnosno kapitalizam, nastoji se izbjeći aktivirati s dominantnih pozicija, jer bi to priznanje značilo dokidanje teleološkog utopijskog i hegemonijskog potencijala tranzicije, a što predstavlja, usprkos krizi iz 2008., legitimacijsko uporište dominantnih politika, i konzervativnih i liberalnih pa i socijaldemokratskih. Socijalno se raslojavanje tumači previdima lokalnih ekonomskih politika, posljedicama globalne krize nedovoljnim prilagodbama i sl.

Budući da dominantna ekonomska znanost u vezi problema raslojavanja i siromaštva dopušta bar načelnu polilogičnost, a politika i izvršne vlasti provode strategiju izbjegavanja adresiranja uzroka problema nudeći korektivni proces „odgoja“ u tranzicijskoj pedagogiji (Buden 2012), moglo bi se potvrditi da se predodžba o tranzicijskom gubitništvu oblikuje u okviru predodžbenih konstrukcija koje stvaraju puk, narod kroz osobna „zdravorazumska“ iskustva tranzicije, a koja se može jednostavnim pregledom sadržaja potvrđivati i kroz medije. Diskurz i narativ o „tranzicijskom gubitništvu“, inače potpuno utemeljen u proznom korpusu, pripadao bi tako popularnom narativu, ili nekom obliku suvremene usmene predaje, tekstualnoj proizvodnji koja proizlazi iz iskustvenog, odnosno odnosio bi se upravo na situaciju nastajanja mita; tranzicijsko gubitništvo artiku-

liralo bi se kao pojam (predodžba) kojim „jedna nova povest ulazi u mit“ (Barthes 1971: 239).

U diskurzu i narativima o tranzicijskome raslojavanju stoga je očekivana pozicija gubitništva kao društvenog fenomena utemeljenog u stvarnosti i ona je već prepoznata i dijelom opisana u pripovjedačkome modelu *gubitnika tranzicije*. Ta naizgled samorazumljiva sintagma odnosi se zapravo na cijeli niz različitih likova i identiteta osoba koje je tranzicijsko doba pritisnulo uz društveni rub, no, kako je primijećeno, taj se model rjeđe ostvaruje u dužim pripovjednim oblicima, odnosno dominantno obuhvaća kraće pripovjedne forme, dapače, iznimno je formativan upravo u kraćim oblicima uključujući i romane s promjenjivom fokalizacijom. Tekstovi u kojima pripovjedači ili fokalizatori ispisuju pozicije gubitništva tranzicije bili bi: *Metastaze*, *Razbijeni*, pa i roman *Uho, grlo, nož*. Gubitništvo potpuno prevladava u romanu *Neka vrsta ljubavi* te, očekivano, u različitim zbirkama priča poput *Kino Lika* ili primjerice u zbirkama Roberta Perišića *Možeš pljunuti onoga tko bude pitao za nas* i *Užas i veliki troškovi*. „Gubitnički“ modeli identiteta oblikuju se ne samo na razinama pripovjedača ili fokalizatora, već češće i na razinama likova, njihova opisa i karakterizacije te bi kratko predočenje palete, lepeze, raspona sporednih likova koji nastanjuju dijegetičke univerzume tekstova o hrvatskoj tranziciji i koji imaju namjeru upućivati na stvarnosni realni i realistični, katkad i dokumentaristički društveni kontekst, bio nemogući zadatak. Riječ je o sljedećim likovima: narkomana (Bulić, Bović, Antunac), alkoholičara (Bović, Antunac), razočaranih umirovljenika (Gerovac, Bović), nezaposlenih (Vidić), beskućnika (Antunac), deloži-

ranih (Gašić), raseljenih (Rudan), žrtava obiteljskog nasilja (Bović), prostitutki (Gerovac, Bović, Antunac, Gerovac).

Ta je paleta ili lepeza likova metonimična ilustracija tranzicije, svjedoči o njezinoj cjelovitoj slici, demokratskom panoramičnošću ostvarenom kroz epizodnost i epizodičnost. Povlaštena perspektiva je ipak u ukupnome zbroju pripovjedačkih pozicija prevladavajuća, međutim, predočena skupina tranzicijskih gubitnika nipošto ne predstavlja homogenu „masu“. Skupini nemoćnika tranzicije pripadaju i oni koji su prisilno izmješteni (poput deložiranih), ali i oni koji su tu zbog povijesnih okolnosti i generacijskog nesnalaženja, poput umirovljenika. Te pozicije nisu uvijek pasivne, međutim, „aktivnost“, čak i kao neutralni naratološki termin, zrcalio bi se kao cinična i nimalo neutralna oznaka za opisivanje ponižavajućih aktivnosti preživljavanja *gubitnika* tranzicije. Premda uglavnom izostaje jasno adresiranje uzroka i osobne povijesti pristajanja likova uz rub, svodeći njihovo stanje na dijagnozu, simptomatiku i samoobrambeni cinizam, likovi s pozicija gubitništva pokazuju i dozu aktivnog mučnog preživljavanja u zadanim okvirima. Ponovno u eksplicitnom i autoironičnom stilu *virago carnevalis* (Oraić Tolić 2006), glas pripovjedačice Vedrane Rudan potvrđuje tu perspektivu, autoironijom i izravnom provokacijom:

Ja mrzim siromašne ljude. Gade mi se. Ja sam uvijek mislila da ću biti bogata. Mi i jesmo bogati, na neki način. Kada moj Kiki proda pet, šest ukradenih odijela, onda dobijemo dvije tisuće maraka. (Rudan 2002: 24)

Pripovjedač Ivana Vidića donosi sućutan socijalni prizor:

Dolje u dućančiću prodavačica mi polušaptom, naginjući se preko tezge, veli da se moja susjeda s devetog kata jebe za hranu. Nekad joj daju pedesetak kuna ili joj samo kupe litru ulja, kilu brašna, tjesteninu, rižu, nekoliko konzervi ragua ili gulaša i kutiju cigareta. Kavaliri plaćaju, pa zato kavaliri za svoj novac stječu i neka prava. Tako je svaki muškarac koji kupuje najosnovnije namirnice pod sumnjom da jebe moju susjedu. Znam tu ženu s devetoga kata. Pred ulazom ili u liftu uvijek se ljubazno pozdravimo. Ima četrdeset i pet godina, ali izgleda barem deset godina mlađe. Topao smijeh, plavokosa, sitna, divne tjelesne građe i prekrasnog lica. Iz očiju joj se čita inteligencija, plemenitost i, naravno, neka duboka, neizreciva tuga. Ne radi, rastavljena je, negdje, navodno, ima sina koji je narkoman ili je otišao u harekrišne, ili neki treći užas. Razumijem nju, razumijem očaj koji ju je dotjerao do zida, razumijem čak i bijednu muku i podzemne, razarajuće strasti primitivnih i divljih bezumnika koji hoće takvu ljubav, razaznajem i razlikujem tisuće detalja, ali sliku ne mogu sastaviti. (Vidić 2007: 62–63)

Socijalno i klasno kodirani, ovakvi odlomci pokazuju posljedice tranzicijskog društvenog raslojavanja i pripadali bi, književnopovijesnim potezom, primjerima aktivacije koda realizma, u hrvatskom kontekstu prvenstveno razvijenoga realizma te sintetičkoga realizma – modernog objektivizma (Šicel 2009), upravo zbog naglašenog interesa za socijalnu problematiku.

Potpuno iskrena provala cinizma iz pozicije sred-njoškolke, maloljetne prostitutke, pripovjedačice u romanu Gorana Gerovca također se uklapa u socijalnu motivaciju karakterističnu za realističke paradigme:

Ono što smo tamo naučile bilo je da s 26 ne smijemo izgledati kao da nam je 60, ispijene, siromašne i isfrustrirane. Sad, možete me i osuđivati zbog svega, ali što ćeš kada imaš nesreću roditi se u gradu koji nema nogometnog prvoligaša. Prisiljena si živjeti, pa zato prvoligaše zamijeniš drugim likovima koji imaju nešto u džepu. Da me jebu nogometni drugoligaši i trećeligaši, pa to mogu ionako, iz gušta, nać si dečka i tako. A do faksa je još daleko, treba preživjeti u pustinji provincije prije nego što lovište proširiš na sam centar. (Gerovac 2009: 205)

Sličnih primjera u motivima ima u znatnom broju u *Metastazama* i Antunčevom romanu te kod Gerovca kroz cijeli roman, u navedenom odlomku primjerice ili u opisima seksualnog napastovanja na radnom mjestu. U vezi ovoga tipa odlomaka može se upozoriti na neka zapažanja: jedno otvara problem rodnoga kodiranja i pokazuje povezanost koda kapitalizma s kodom patrijarhata u kojem, u procesima društvenoga raslojavanja u tranziciji, žensko tijelo postaje i opstaje kao tržišna vrijednost; tijelo je graničnik, ona instanca koju dehumanizirajući mehanizam sustava prelazi kako bi uz pomoć koda patrijarhata demonstrirao svoju svemoć. Druga je pozicija namjerno i stalno interpretacijsko upućivanje na cinizam – i ono je značajka sustava. Boris Buden postkomunizam, zonu prelaska opisuje upravo ozbiljnim „prijelazom u cinizam“ (Buden 2012: 27) nadovezujući se na Petera Sloterdijka (1992).

Iz pozicije cinizma kao systemske identitarne i emocionalne odrednice može se objasniti još jedan element karakterističan za dominantne srednjeklasne pripovjedače i sasvim utemeljen u tekstovima – dosljednu strategiju izbjegavanja (samo)identificiranja povlaštenih pripovjedača kao *gubitnika tranzicije*. Izbjegavanje identifikacije uglavnom se ne prikazuje eksplicitno u dijalozima (primjer o mržnji prema siromasima kod Vedrane Rudan valja promatrati iz njezina travestiranog koda), koliko se može prepoznati s razina samih tekstova, diskurza; ne samo što su gubitnici jedni od *drugih tranzicije*, već se i činjenicom žanrovske distribucije koja favorizira tematiziranje gubitništva u kraćim formama gubitništvo na određeni način prikazuje kao neželjena pozicija, ekscesna referentna točka, u toj mjeri odbojna da u ovome korpusu jedino zbirka crtica Aljoše Antunca ima smjelosti i snage od tih priča stvarati složenu lirsku naraciju.

No to se pozicioniranje srednjeklasnih fokalizatora odvija ne samo prema gubitnicima tranzicije, već i prema *dobitnicima* tranzicijskoga društva. Upravo je taj model strategije razrješavanja socijalnog identiteta u doba tranzicije specifičan motiv, izravna usporednica/opreka, katkad i pripovjedna funkcija teksta. Riječ je često o likovima *društvenih uspinjača*, koji utjelovljuju socijalnu mobilnost prilagođenu razdoblju tranzicije; aktanti tranzicije, njezini pravi ciljani subjekti, pojavljuju se kao sporedni likovi u tekstovima i iznalaze različite mogućnosti uspinjanja po društvenoj ljestvici, izvodeći tu socijalnu transformaciju nizom činova koje dominantni pripovjedači ocjenjuju kao društvene „kompromise“ ili pak „izdaju ideala“ društvene alternativnosti izravno se opredjeljujući za strategije izbjegavanja i odbijanja sudjelovanja u takvim

tipovima aktivnosti. Ovaj se motiv može prepoznati u eskapizmu protagonista u romanu *Playstation, dušo*, u zagrebačkim epizodama u romanu *Posljednji dani pank*a, a to je istovremeno sudjelovanje, uz svjesno i nesvjesno odbijanje tranzicijske klasne utrke, glavna tema romana *Naš čovjek na terenu*. Kroz cijeli se roman istovremeno provlače naporan rad na društvenom usponu uz kritiku i ironijsku distancu prema tom istom društvu, što proizvodi nestabilnu poziciju na labavoj drugotranzicijskoj granici između „rokera“ i „korporativnog uspješnika tranzicije“:

Gdje smo nestali, pitao sam se.

Bili smo isprva blaženo sami, a onda se pojavila sva ta menažerija, na pozornici, u toj staroj operi, uz pratnju ogromnog orkestra.

Poslovi, stanovi, roditelji, očekivanja, statusi, uspjesi, vjernost, javnost, rodbina, računi... Sve se to načičkalo oko nas, prekrilo nas poput koro-va. Ostali smo negdje ispod. (Perišić 2007: 309)

Ti se tranzicijski potencijali mobilnosti i samoostvarenja mogu ostvarivati na stranama legitimnih i ovjerenih mogućnosti (poput rečenog napredovanja u profesiji), ali i u okvirima usporednog anti-sustava, u sustavu organiziranog kriminala te u hibridnim funkcionalnim preklapanjima državnog aparata s organiziranim kriminalom (sprega politike i drugih „stubova društva“, medija, represivnog aparata, obavještajne zajednice s organiziranim kriminalom). Uspješna varijanta karijerne društvene mobilnosti pojavljuje se kao tema ili motiv u romanima *Naš čovjek na terenu*, *Posljednji dani pank*a, *Putovanje u srce hrvatskog sna* i *Razbijeni*. Kriminalno tranzicijsko „pobjedništvo“ tematizira se u romanima *Marševski korak* i *Gan-*

gabanga, dok su različite mogućnosti ispreplitanja kriminalnog i legitimnog središnja tema Đikićeva i Gerovčeva romana, te središnji, osobni i sistemski, problem romana *Ljudožder vegetarijanac*. Tako se na jednoj strani *tranzicijskih uspinjača* mogu prepoznati različiti likovi šefova, ravnatelja, uspješnih kolega, (bivših) prijatelja, partnera i slično, a na drugoj dileri koji postaju poduzetnici, korumpirani novinari, obavještajci i političari u sprezi s mafijom i sl.

Zanimljivo je da se jedan dio ženskih likova formira upravo u matrici legitimnih *društvenih uspinjača*, i to upravo likovi žena partnerica (supruga i djevojaka) glavnim junacima, kao u romanima *Posljednji dani pankaa*, *Naš čovjek na terenu* i *Playstation, dušo*. Njihov društveni uspon predstavlja značajnu narativnu funkciju ovih tekstova: on generira svjetonazorski sukob između partnera i određuje konačni raskid njihove veze. Taj bi se model zapleta mogao iščitati i kao potvrđivanje maskulinističke, patrijarhalne pozicije, autoidentifikacijske predodžbe o usamljenom muškarcu, pobunjenom rokeru/pankeru, neshvaćenom borcu protiv sustava, što, dakako, ima veze s konstrukcijom identiteta otpora, o čemu će još biti riječi. Prikaz tranzicijskih uspinjačica u tekstovima funkcionira kao izravna rodna potvrda ekskluzivne muške žudnje za čvrstim identitetom otpora, svojevrsni katalizator za reprodukciju latentnog, prikrivenog (srednjeklasnog) patrijarhata.⁵²

Ranije spomenuta značajka koja predstavlja iznimku u nepoklapanju predodžbi buržoazije u Morettijevoj studiji i u hrvatskoj tranziciji odnosi se

---

52 Tim više do izražaja dolazi rodna inverzija koda žanra vesterna u romanu *Adio kauboju*.

upravo na „endemsku“ iznimku koju i Moretti bilježi kada opisuje predodžbu buržoazije na „Europskoj polu-periferiji“ (Moretti 2012: 156). Literarni „slučaj“ zaljubljenosti poljskog buržuja u aristokratkinju i emocionalna izuzetnost toga slučaja Morettija navodi na zaključak: „Sumanutost [*lunacy*] je endemska jer u društvima između dva pola, gdje ekonomski valovi koji izvoru iz kapitalističkih središta udaraju nesmišljenim i pretjeranim nasiljem, iracionalno ponašanje postaje oblik refleksa koji reproducira kretanje svijeta u mjeri osobne egzistencije.“ (isto: 157). Drugim riječima, ludilo ili sumanutost sistemska je predodžbena značajka buržoazije na rubovima Europe.

U tom smislu, s kroatističke pozicije, može se podsjetiti na poznati slučaj iz hrvatske književnosti: nije li ljubavna strast i ljubavno ludilo, vrhunsko obrazovanje u aristokratskoj djelatnosti, te specifično „preuveličano nasilje“ kapitala svedeno na osobnu mjeru ludila upravo i problem emblemskog konstruiranog narativa o zamišljenim kapitalističkim nacionalnim stupovima društva, Glembajevima? Psihička nestabilnost na polu-periferiji je specifični klasni, sistemski i politički problem posebnog ne-centralnog i kolonijalnog oblika kapitalizma, a tranzicija kao njegova restauracija u, sada bezkonkurentskoj paradigmi svijeta, mogla bi nuditi plodno tlo za neki tip obnovljene buržoaske sumanutosti.

4.6.4 Generacijski identiteti

Pojam generacijskih identiteta povezan je s formulacijom „generacijskog romana“, odrednicom koja je prisutna u povijesti hrvatske književnosti prvenstveno od istraživanja Aleksandra Flakera i njegovog

generacijskog artikuliranja „proze u trapericama“ (Flaker 1976). Na različite je načine preuzimaju i mnogi drugi istraživači koristeći termin „generacijsko“ (Pogačnik 2006a, Visković 2006, Kolanović 2013, Ryznar 2013), a uobičajeno je također prepoznati i govoriti o generaciji FAK-ovaca (Pogačnik 2006, Visković 2006).

U predloženoj razdiobi slojeva tranzicije (poglavlje 2.1) u ovoj knjizi generacijsko se prepoznavanje odnosi na pripovjedačke i na vremenske odnose koji se pojavljuju u tekstovima. Neovisno o stvarnoj osobi pisca moguće je pridružiti glavne pripovjedače i fokalizatore iz pojedinih romana s iskustvima pojedinih generacija te zatim ta generacijska iskustva u fikciji zbrojiti i povezati. Premda je u tipu „beziskustvene“ distancirane analize ove knjige, autorstvo strogo odijeljeno od teksta i dopuštalo bi artikuliranje jedino kroz književnoteorijsku instancu autora-funkcije (Booth 1983), kada je riječ o tipu identiteta koji je nazvan „generacijski“, upada u oči podudarnost biografskih podataka pisaca i identiteta-u-tekstu koji bi se mogli prepoznavati kao generacijski. U tom smislu, zaziv za „stvarnosnošću“, referenca prema stvarnosti, odnosno spomenuti „inicijalni mimetički impuls“ potvrđuje se i kroz određene pripovjedne oblike koji mogu sadržavati autobiografske elemente. Primjerice, kritika je to prepoznala (usp. Pogačnik 2006, 2006b, Bagić 2006) kod Bulića, Perišića, Ivančića, implicitnije kod Tatjane Gromače itd., a kod Ivane Simić Bodrožić u romanu *Hotel Zagorje* riječ je o autobiografskoj prozi.⁵³

---

53 Međutim, zgodna je „podvala“ Iva Balenovića s njegovim prvim romanom *Metastaze*. U vrijeme kada se još nije znao identitet autora ovoga romana, onaj Iva Balenovića, zagre-

Nešto što bi se moglo nazvati generacijskim iskustvima tako se implicitno pojavljuje u različitim tekstovima. Primjerice, spomenuti roman Vlade Bulića *Putovanje u srce hrvatskog sna*, premda određen kao *bildungsroman* i jasno usmjeren prema individualnoj priči i razvoju lika Denisa Lalića, upravo zbog širokog zahvaćanja u vrijeme, prostor i mobilnost protagonista,⁵⁴ uspostavlja predodžbeni okvir za generacijsko prepoznavanje. Roman je moguće čitati i u kodu priče o generaciji koja još baštini supkulturne identitete iz socijalizma (o čemu će biti riječi), koja je doživjela rat u djetinjstvu, neokrnjena sudjelovanjem u izravnim borbama te joj je razdoblje druge tranzicije, uz javno školovanje, omogućilo socijalnu mobilnost i ulazak srednju menadžersku klasu.

Radi snalaženja u generacijskoj polifoniji i usporednim tokovima višedesetljetnih povijesti, pokušala bi se predložiti pojednostavljena shema generacijskih iskustava:

---

bačkog (bivšeg pa ponovo aktivnog) liječnika ginekologa, vodile su se medijske i novomedijske rasprave koje su isticale kako takav roman može napisati samo netko tko je iz narkomanskoga ili navijačkoga zagrebačkog miljea. Dakako, i ova anegdota može poslužiti upravo kao potvrda strukturalističkim potezima u ovoj analizi, onima koji se distanciraju od pozitivističkih interpretacija, a raščlanjivanje generacijskih kodova u pojedinim tekstovima zapravo to i potvrđuje.

54 Od kraja osamdesetih do sredine dvijetisućitih pripovijedanje obuhvaća prostor između Zagreba, Splita i manjeg dalmatinskog mjesta na obali, te socijalni uspon mladića od seljačića iz Zagore, splitskog alternativca, „nabrijanog“ studenta, pisca i novinara do poslovnog čovjeka.

1. Generacije zrele dobi (*baby boomeri*), onih koji su odrasli i zaposlili se u razdoblju socijalizma, a tranzicija ih je dočekala u odrasloj dobi. Karakteristični dominantni fokalizatori u romanu *Uho, grlo, nož* i *Freelander*.

2. Generacija fakovaca⁵⁵ dobila bi naziv prema književno-medijskom pokretu, no nije u ovoj prilici nužno da su autori likova koji bi pripadali ovoj generaciji doista i sudjelovali u FAK-u, Festivalu alternativne/A književnosti.⁵⁶ Riječ je o modelu *generacije fokalizatora* koju bi određivalo odrastanje u socijalizmu i neki oblik sudjelovanja u supkulturnim ili kontrakulturnim pokretima u kasnome socijalizmu osamdesetih, generaciji obilježenoj identitetima otpora u tom desetljeću, koju je zahvatilo sudjelovanje u ratu, da bi u razdoblju *druge tranzicije* njezini pripadnici pokušavali pronaći svoje mjesto u zamišljenom srednjem sloju preuzimajući aktivna mjesta u društvu i institucijama. To su karakteristični dominantni fokalizatori u romanima *Naš čovjek na terenu* i *Posljednji dani pankaa* dijelom i u *Metastazama*.

2.a Usputnici fakovaca⁵⁷ generacija su koju bi određivalo sve što i generaciju fakovaca, osim supkulturnih iskustava. Fokalizatori u romanima *Wonderland*, *Playstation*, *dušo* i *Demoni i novinari*.

3. Razmjerno je velik broj glavnih likova s pripovjedačima i fokalizatorima koja bi pripadala genera-

---

55 Tako je određuje i Velimir Visković u tekstu „Fakovci dolaze“ (Visković 2006).

56 Primjerice Ivo Balenović zasigurno nije.

57 Generacijski i tipološki termin „usputnici“ preuzimam iz razdiobe suvremenog hrvatskog pjesništva koju je ponudio Cvjetko Milanja (2000).

ciji „socijalizma na klupi“,⁵⁸ imenovanoj prema jednoj knjizi i znanstvenom skupu, generaciji kojoj je početak rata označio kraj djetinjstva. To bi bili romani Vlade Bulića, Olje Savičević Ivančević iz užeg korpusa, a iz šireg bi primjerice sigurno obuhvaćali autobiografski roman *Hotel Zagorje* Ivane Simić Bodrožić.

Primjetna je, no to je u ovom slučaju ipak značajka odabira korpusa, manja prisutnost likova u tzv. „zrelim godinama“, s iznimkom Vedrane Rudan (njezin lik bez autocenzure progovara upravo o različitim iskustvima osoba koje su mladost provele u sedamdesetima). Oni se doduše pojavljuju kao sporedni likovi ili informante, međutim, čini se kako se pripovjedački ili fokalizatorski glasovi te generacije, i to baš one koju je u društveno aktivnim, ne u formativnim, godinama zadesio povijesni prevrat tranzicije i povijesni

---

58 Termin „socijalizam na klupi“ naslov je međunarodnog znanstvenog skupa i knjige radova (Duraković i Matošević ur. 2013) koja je pripremljena za taj skup. Skup je organizirao Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma sa Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, a u programskoj je knjižici ovako objašnjeno njegovo značenje: „O interpretacijama jugoslavenskog i (post)jugoslavenskih društava ovisi na koju će ga klupu sudionici konferencije smjestiti. Mogao bi jednostavno biti predmet proučavanja na školskoj ili studentskoj klupi, mogao bi kao prijestupnik u sudskom predmetu završiti na optuženičkoj klupi, ili kao ideja čekati svoj trenutak na klupi među rezervnim igračima“ (Duda I. ur. 2013: 6). Skup se s devedesetak sudionika ostvario kao svojevrsni generacijsko akademsko okupljanje te se termin nakon konferencije pokazao iznimno pogodnim za određivanje generacijske logike pristupa socijalizmu, pridružujući ga generaciji koja posjeduje iskustvo djetinjstva provedeno u socijalizmu i motivaciju artikulacije toga iskustva u zrelim istraživačkim (ili ovdje spisateljskim) godinama.

rez rata, u književnom polju, u korpusu tekstova ne nalaze dovoljno izraženu generacijsku artikulaciju. Kada se i pojavljuju kao sporedni likovi (primjerice kod Đikića ili u *Gangabanga* ili kod Nuhanovića) mogu nerijetko biti prikazani kao društveno devijantni (likovi političara, špijuna, beskrupuloznih poslovnjaka, tajkuna, korumpiranih urednika i sl). Utoliko je zanimljivije to što postoje likovi umirovljenika, i to kao aktivni sporedni likovi, često roditeljski (primjerice u romanima *Razbijeni*, *Metastaze*, *Posljednji dani pankaa*, *Gangabanga*), i koji su uglavnom predstavljeni kao „slabi“ karakteri koji se ne snalaze u vremenu. Roman *Freelander* Miljenka Jergovića čini u ovome korpusu jednu od iznimaka jer daje dominantan glas starijoj osobi, umirovljenom profesoru.⁵⁹ Njegova životna priča i njegovi postupci i odabiri u vrijeme socijalizma, koje čitatelj upoznaje kroz brojne reminiscencije, mogu se prepoznati kao postupci i odabiri nekonfliktne, beskarakterne, beskičmene osobe (svojevrsnog jugoslavenskog „čovjeka bez svojstava“), što povlači interpretaciju prema autorskom komentaru jedne generacije i jednog povijesnog razdoblja. Različita su iščitavanja spomenula i motiv profesorovog automobila, starog Volva kao simbola njegova životnog neuspjeha.

Generacijska se iskustva razlikuju upravo prema artikulacijama osobnih i kolektivnih iskustava prošlosti. Egzemplarni primjeri romana Gordana Nuhanovića i Roberta Perišića pokazuju kako se generacija oko FAK-ovske snažno vezuje uz supkulturne identitete otpora koji se razvijaju u osamdesetim godinama

---

59 Roman *Kalendar Maja* Zorana Ferića vrijedi ovdje spomenuti upravo zbog obrade likova starije dobi.

u vrijeme socijalizma. To su oni supkulturni pokreti koje u studiji *Urbana plemena* Benjamin Perasović (2001) određuje i opisuje u poglavlju „hašomani – *punk/new wave* scena“ (Perasović 2001: 231). Upravo *punk* i novi val kao moguće kulturalne pozicije buntovništva predstavljaju vjerojatno najtipičnije i medijski najeksponiranije supkulture osamdesetih godina u socijalističkoj Jugoslaviji. U devedesetima ova generacija u sasvim drugačijim uvjetima nasljeđuje neke od elemenata tih identiteta te će o tome biti riječi u zasebnom potpoglavlju o identitetima otpora.

Ovoj se generaciji u devedesetima događaju lomovi, ali se istovremeno koristi njihova generacijska nadmoć za njihovo sudjelovanje u ratu, a zatim i u projektima *druge tranzicije*. U razdoblju pak druge tranzicije generaciju osvajaju samoironija, distanca i izgubljenost:

U to doba vidio sam kako se svijet ruši, kako ništa nije fiksirano, kako autoriteti blijede, kako se svi sklanjaju pred nama. Shvatili smo da pripadamo generaciji koja ima moralnu prednost jer brani sve te starce navikle na kalupe socijalizma. Bili su izgubljeni, tapšali su nas po ramenima kao da se na nečemu zahvaljuju. (Perišić 2007: 42)

Na sjeveru zemlje dizali su glavu potomci starohrvatskih građana, a na istoku – priučeni majstori i seljaci. Između njih vladalo je uljudbeno poštovanje: oni su, svatko na svoj način, bili zalog kontinuiteta, dobri kršćani i vrijedni domaćini, sinovi na koje Domovina uvijek može računati. Slušajući ih, obuzeo me očaj i pitao sam se gdje smo u svemu tome mi, djeca kvaziindustrijskih gradića proistekla iz malih jednoipolsobnih

gajbica – iskorijenjeni ateisti bez osjećaja za nacionalni dignitet, lišeni ljubavi prema radu rukama? Je li moguće da su nas previdjeli tvorci ove države – pitao sam se – ili je sve to dio šireg projekta koji je trebao vratiti zabludjelu dječicu u naručje stroge, ali pravedne majke Domovine? (Nuhanović 2006: 116–117)

Generacija „socijalizma na klupi“ može također nasljedovati supkulturne identitete otpora iz osamdesetih te ih prihvaćati kao kulturalnu praksu, što je primjerice posve izraženo kod Vlade Bulića, ali ne i kod Savičević Ivančević ili Kristiana Novaka.

Po danu sam u uredno ispeglanoj košulju i s frizuricom na malog selju štrebera baratao s desecima tisuća kuna, a navečer se transformirao u ono što mi je Beka objasnio da se zove alternativac. Imao sam cijeli outfit – crne ofucane rebe, mar-te, ofucanu majicu na Joy Division, a iznad svega dugi crni mantil kojeg sam nosio i na plus 35. I, naravno, vokmen. Do tad sam već naučio razlikovati metal, pank, grandž, nojz, dark, hard rok i slične pravce. (Bulić 2006: 104)

Fokalizacija se, kao što je predstavljeno u pododjeljku o vremenu i onome o nacionalnim identitetima (4.6.2), razmjerno često u analepsama pridružuje *point of view* djeteta. Već je pokazano da ovo upućuje na postupak delegiranja sa sasvim posebnim funkcijama fokalizatora koji zna manje od pripovjedača. Budući da se djeca kao fokalizatori javljaju u više tekstova koja tematiziraju različita razdoblja prošlosti i budući da su fokalizacijski glasovi djece često raspoređeni u analeptičkim kompozicijskim epizodama, korisno je ukratko popisati u kojim se romanima i na koje načine

pojavljuju dječji fokalizatori i koje su povijesne epizode ispisane iz te pozicije:

1. djetinjstvo u socijalizmu (dominantna fokalizacija u romanu *Črna mati zemla*, značajne analeptičke epizode u *Adio kauboju*, karakterizacijske analepse u *Mirna ulica, drvored* i u romanu *Putovanje u srce hrvatskog sna*),

2. djetinjstvo u razdoblju rata (epizode u romanu *Putovanje u srce hrvatskog sna*, *Adio kauboju*, također i autobiografsko kod Ivane Simić Bodrožić),

3. djetinjstvo *druge tranzicije* (*Razbijeni, Playstation, dušo*).

Neke se epizode u romanu Nade Gašić *Mirna ulica, drvored*, povezuju s traumatičnim događajima djetinjstva, sasvim epizodično i u romanu *Uho, grlo, nož*. Traumatične epizode djetinjstva pojavljuju se i u romanu *Freelander* Miljenka Jergovića. Vezane su uz događaje za vrijeme NDH u Sarajevu kao i za blisko poratno vrijeme, no one u konkretnom primjeru ilustriraju odnos Karla Aduma s emocionalno distanciranom majkom.

Kao primjer predodžbe djetinjstva iz pozicije „socijalizma na klupi“ značajna je priča Kristiana Novaka s, na različite načine izdvojenim, traumatičnim primjerom djetinje fokalizacije u romanu *Črna mati zemla*. Djetinjstvo generacije „socijalizma na klupi“ u prikazu nulte razine artikulacije tranzicije, odnosno razdoblja prošlosti koje prethodi hrvatskoj tranziciji, u ostala je dva slučaja prikazano kroz uobičajeno idealiziran fokus, prisutan u primjeru Olje Savičević Ivančević kao i u analeptičkim ulomcima romana Vlade Bulića, onima koje prethode odlasku sa sela u Split, no ono je idealizirano i u, doduše sasvim kratkim, rubnim subjektivnim retrospekcijama u *Metastazama*. Među-

tim, usporednim čitanjem i analizom motiva otkrivaju se neke značajne podudarnosti.

U pododjeljku o nacionalnim i socijalnim identitetima prikazano je kako se djetinji fokalizatori koriste radi namjere delegiranja ekspresije stavova i da bi se s pozicije fokalizatora koji zna manje od pripovjedača predočavalo i problematiziralo neke od neuralgičnih točaka tranzicije. U metodi usporednog iščitavanja tekstova analitički pogled privlače specifični motivi koji nedvosmisleno upućuju na psihoanalitičke interpretacijske poteze. Premda je psihoanalitički interpretacijski okvir namjerno ostao izvan interesa ovoga istraživanja, iz razloga njegove kompleksnosti, sadržaj tih zajedničkih specifičnih motiva jasno zaziva barem prvostupanjske psihoanalitičke interpretacije.

U romanu *Adio, kauboju* svijet djetinjstva prožet je i premrežen različitim slojevima, popularnom kulturom u kojoj neutralne oznake igre kauboja i indijanaca prerastaju u stilski modus kojim je roman sačinjen, a manifestira se i iskustvom zajedničkog dječjeg jezika. Taj je odlomak zanimljiv jer upućuje na značajnu povezanost iskustava djetinjstva s jezikom i sa spontanim načinima njegove proizvodnje; jezik svijeta djetinjstva u Malome naselju bio je sastavljen „od onoga što smo naučili doma od roditelja jednako kao i od neznanih prevoditelja filmskih titlova i sinkroniziranih crtića; jezik koji smo pokupili s ulice i od spikera na Dnevniku i ukrali od Dylana Doga, Grunfa, Sammy Jo Carrington i Zanea Greya, bio je naša uglazbljena lingua franca od zapada grada i centra preko Starog Naselja pa gore do pruge“ (Savičević Ivančević 2010: 23–24).

Izdvojeni, zasebni, posebno kodirani jezik djetinjstva može se također kao ekspresivan, formativan

i refleksijski element prepoznati i u romanu Vlade Bulića, gdje su subjektivne retrospekcije pisane dalmatinskim dijalektom i grafijski su izdvojene, a posebno kod Kristiana Novaka s međimurskim govorom u cijelom regresijskom odlomku romana. Kod Novaka postupak uklapanja dijaloga na kajkavskom korespondira onomu što bi bio središnji problem teksta, kako primjećuje Špiranec, „poimanje jezika uopće“, gdje se „oneobičavanjem posve notornih kulturnih obrazaca“ kroz dječju vizuru potencijal alternativnog spoznajnog uvida u stvarnost tranzicije ostvaruje strategijom protagonistovog djelovanja prema *doslovnosti* (Špiranec 2013) (npr. mali Matija Dolenčec doslovno shvaća poruku da ga umrli otac može vidjeti), ono što će također koristiti Vlado Bulić u naslovnoj priči.

Drugi specifičan, odnosno podudaran motiv djetinjstva odnosi se na odsustvo očinskih likova. Taj se motiv prepoznaje kod generacije zrele dobi, kod starijih likova fokalizatora čiji su očevi „nestali“, napustili obitelj još u vremenima ranijih desetljeća socijalizma te njihova odsutnost ne samo što čini elemente zapleta potraga za identitetom i motivaciju u naraciji u pripovijestima *Sanjao sam slonove* i *Vita activa* nego je i pokretač proizvodnje autoanalitičkog ispovjednog toka misli u romanu *Uho, grlo, nož*, posebice razračunavanje s „neželjenim“ nacionalnim identitetom kao „baštinom“ odsutnog oca. U romanima *Sanjao sam slonove* i *Vita activa* motiv je, opet specifično, povezan s likovima obavještajaca koji odrastaju bez oca i u oba slučaja potraga za identitetom oca predstavlja sloj zapleta. U primjerima generacije „socijalizma na klupi“ također se može prepoznati odsutnost očinske figure, i kod Olje Savičević Ivančević, i kod Vlade Bulića (Denis Lalić odrasta bez oca, ali se referira na

blisku očinsku figuru dida) i kod Kristiana Novaka. Dok je kod Kristiana Novaka očeva smrt okidač za proizvodnju svijeta horor-fantazija sasvim malog djeteta, u romanu *Adio kauboj* i *Putovanje u srce hrvatskog sna* motiv je sasvim podudaran – očinska figura umire neposredno prije rata, smrt bliske muške osobe, očinske figure koincidira s vremenom „povijesnoga reza“ odnosno početka tranzicije. Još značajnije: obje su očinske figure predstavljale svojevrsne društvene autsajdere, likove „ničije posve, drugačije“ (Savičević Ivančević 2010: 41).

Na ovome mjestu korisno je usporediti ove duže pripovjedne forme s tekstovima kratkih priča, primjerice u zbirci *Ispod stola. Najljepše antikorupcijske priče*, gdje se može uočiti zamjetan broj tekstova s dječjim fokalizatorima. Traumatična iskustva tranzicije, u ovim slučajevima konkretne pojave korupcije, na taj su način (ponovno) *delegirana* i ovdje upućuju na kolektivnu traumu gubitka „društvene nevinosti“.

Uzimajući u obzir predodžbu jezika kao konstitutivnog elementa djetinjstva te motiv bliske očinske figure koja umire u doba kada se rađa tranzicija sa svojim traumatskim sadržajima, nemoguće je izbjeći lacansko-marksistički pokušaj interpretacije prema kojem bi ovi romani mogli upućivati na *odsutnost nježnog autoriteta* kao *inicijalno i formativno iskustvo ulaska u tranziciju*. Naravno da je pritom *nježni autoritet* konstruirani fantazam, no njegova je značajna odsutnost proizvodna. Ta odsutnost u romanu *Črna mati zemla* jasno, i kao motiv radnje, proizvodi bijeg u fantaziju, no kod Bulića i Savičević Ivančević on znači izbjegavanje, odgodu ili izravno adresiranje uzroka nepodnošljive sadašnjosti tranzicije. Paradoksalni *nježni autoritet* govori jednako i o emocionalnim

ulozima prema prošlosti kao i o mogućim strategijama razumijevanja (ili izbjegavanja razumijevanja) tranzicijske sadašnjosti.

Iznimka u prikazu idiličnoga nevinog djetinjstva generacije „socijalizma na klupi“ nalazi se u romanu Kristiana Novaka *Črna mati zemla*. Međutim, i to djetinjstvo strave i užasa uklapa se nekim elementima u kodiranje iskustava ove generacije. Matija Dolenčec, u središnjem dijelu romana i osobni pripovjedač priče, prolazi kroz djetinjstvo u horror-fantaziji koju je potaknula smrt njegova oca. Nejasni se osjećaj krivnje intenzivira kada se u selu počinju događati neobična samoubojstva suseljana i kada u Matijinu fantaziju ulaze dva demonska patuljka Pujto i Hešto, kao njegovi jezivi pratioci. Boreći se sa stvarnim i fantazijskim užasom, na kraju romana Matiji se objavljuje ideja zla koje postoji upravo u običnim ljudima. U trenutku kada unutar svoje fantazije Matija shvaća da lokalna legenda o svečarima i njihovu zlu ne opisuje zlo izmješteno u fantazijska čudovišta, već zapravo ono u običnim ljudima, u stvarnosti prolazi „uz zaglušujuć tutanj, prvi tenk od desetak, na putu od varaždinske kasarne prema Sloveniji“ (Novak 2013: 281). Etička spoznaja maloga dječaka zbiva se u istom trenutku kada započinje rat na području Jugoslavije. Njegova je osobna priča dovršena njegovom vlastitom spoznajom, on je svoj zadatak „odradio“, a za cijeli kolektiv priča i put prema spoznaji tek započinju. Kod Novakovog dječjeg fokalizatora početak rata i traume tako ne rezultira konstrukcijom paradoksalnog fantazma o *nježnom autoritetu* jer je logika ove priče upravo suprotna: jeziva fantazija koja traje cijelo djetinjstvo proizvela je spoznaju o čudovišnoj prirodi stvarnosti, no ta je spoznaja u

toj mjeri nepodnošljiva da se razrješuje u radikalnoj strategiji samozaborava.

Svjetovi djetinjstva generacije „socijalizma na klupi“ i starijih generacija, čak i kada računaju na traumu, u snažnoj su opreci sa svijetom djece *druge tranzicije*. U romanu *Razbijeni*, a vrlo se sličan *point of view* djetinjstva otkriva i u romanu *Playstation, dušo*, čitavo je pripovjedačko poglavlje ispisano iz te pozicije i ono otkriva predodžbu o surovosti *drugotranzijskih* maloljetnika, sasvim drukčije sadržaje „nevine“ fokalizacije otkrivajući kodove generacijskog otpora prema gubitništvu, ali i reproducirajući i dominantnu konzumerističku paradigmu i eskapizam:

Neka upru prstom u ono što bi sveto trebalo biti. Jedino lova. To je svetinja, a toga je najmanje. Pa roba. Ubijemo se i odjebemo sve. Imamo 14. Sa 16 ćemo, sto posto, imati para i za nešto skuplje, bolje, ali sada je dobro i ovo. Polje i sintetika. Ma za dvije godine ćemo i karati. (Gerovac 2009: 163)

U velikom broju narativa konačna je, i jedina moguća, strategija neuklopljenoga generacijskoga subjekta neki oblik bijega nakon dovršetka priče o potrazi – bijega iz zemlje u svijet ili u narkotike, apsurd ili besmisao (Savičević Ivančević, Nuhanović, Bulić, Perišić, Bović).

Generacijska su iskustva očekivano različita, no nekoliko se podudarnih elemenata izdvaja u slagalici tranzicijskoga imaginarija. Generaciju zrele dobi određuju različita iskustva nesnalaženja, odustajanja i neuspjeha. Generacije fakovaca i usputnika određuju se pak različitim artikulacijama identiteta povlaštenog pripovjedača, odnosno njihova se generacijska priča proteže kroz čitavo poglavlje o identitetima jer oni

redovito zauzimaju „srednje“ pozicije. U generaciji „socijalizma na klupi“ razaznaje se specifičan i izrazito formativan podudaran motiv *odsutnosti nježnog autoriteta* ili kod Novaka spoznaja o zlu u običnim ljudima. I jedno i drugo upućuje na traumu početka tranzicije, što je podudarno i s fakovcima i usputnicima, samo što kod ove generacije prekinuto djetinjstvo nailazi na nepremostive psihološke posljedice koje se sublimiraju ili u konstrukcijama nepostojećih paradoksalnih fantazama ili u radikalnom samozaboravu. Dok je delegiranje dječjeg fokalizatora u vremenima osamdesetih godina ili u razdoblju početka tranzicije i rata značilo aktiviranje ironijskog modusa, upućivanje na banalnost zla, na društvene tabue i sl., u razdoblju druge tranzicije pozicije djetinjstva potpuno su lišene nevinosti i približavaju se cinizmu starijih generacija.

***

Na ovome bi mjestu, nakon svojevrsnog taksonomskog pregleda tipičnih identitarnih oznaka koje se aktiviraju u tekstovima, valjalo zabilježiti jednu opasku. Uz potvrđene i prepoznate nacionalne, klasno-socijalne i generacijske identitete, pojavljuje se i nekoliko ostalih (i izostalih) identitetskih sastavnica koje vrijedi spomenuti, posebice i stoga jer se radi o identitarnim slojevima koji se uobičajeno prepoznaju u istraživanjima hrvatske književnosti. Riječ je o regionalnim identitetima te, očekivano, o rodnim identitetima.

Obrada regionalnih identiteta nije se izdvojila kao zasebno potpoglavlje jer je u korpusu tekstova regionalna identifikacija uglavnom implicirana, a i ne opisuje značajne funkcionalne razine naracije, već se pojavljuje kao ilustracija ili informanta. Regionalni identiteti poput Zagrepčana, Dalmatinaca ili Slavonaca nisu glavne teme tekstova, a tek se iznimno

pokazuju kao neka od važnijih identitetskih sastavnica, i to rubno u primjerima kod Vlade Bulića ili Alena Bovića, implicitno i kod Nade Gašić. Češće se ta informativna sastavnica identiteta preklapa i nadopunjuje drugim sastavnicama i važnijim identitarnim oprekama, kao što je primjerice spomenuta opreka metropola-provincija (posebno kod Bulića i Savičević Ivančević), a upravo identiteti *autohtone drugosti* bit će tema sljedećeg potpoglavlja. Regionalna lociranost u romanima *Črna mati zemla*, *Osmi povjerenik*, *Što je muškarac bez brkova* pa i u romanu *Drenje* ili zbirci *Kino Lika* pokazuje se ipak više kao primjer aktiviranja elemenata egzotizacije pa i radikalne egzotizacije ili izdvojenosti te je odabir takvoga identitarnog stvarnog prostora više strategija za progovaranje o općijim temama izdvojenosti ili, kao što je naznačeno, otvara mogućnost za konstrukciju *heterotopija*.

Rodni pak identiteti nisu izdvojeni u zasebno potpoglavlje iz taktičkog razloga, jer se pokazuje – kao i s epistemološkim okvirom psihoanalize – da bi bilo potrebno obuhvatiti iznimno široki okvir za interpretativne poteze, u toj mjeri da bi bili dostatni i za zaseban rad šireg opsega. Kao i s okvirom psihoanalize, u ovome su radu teme koje otvaraju rodne interpretacije tek otvorene i naznačene na onim mjestima u kojima se pojavljuju kao problemska žarišta te pozivaju na daljnje analize i interpretacije.

4.6.5 Strategije otpora

U jednoj od novijih studija, *Work, Consumerism and the New Poor*, Zygmunt Bauman (2005) problematizira pojam „novoga siromaštva“, navodeći već na samome početku da su novi siromasi zapravo „kupci

s greškom“, odnosno „neuspješni potrošači“ (*flawed consumers*) (usp. Bauman 2005). Ta je opaska višestruko značajna za artikulacije socijalnih identiteta dominantnih povlaštenih pripovjedača jer, kako je naznačeno, sociokulturni kapital ne slijedi ni ekonomski niti onaj statusni te se pripadnici „srednje klase“ nalaze u potencijalnom polju potrebe za samoartikulacijom, a ne mogu se ni ekonomski niti identitarno (samo)prepoznavati kao „uspješni potrošači“, odnosno *subjekti* konzumerizma (s pozicija klasne samoidentifikacije ta se diskrepancija reproducira). Ona dodatno problematizira Bourdieuov model distinkcije (Bourdieu 2011) jer se može iskazivati kroz ukus ili dostupne odabire, odnosno na polju simboličkog, no ne može se uvijek ostvarivati i u potrošnji.

O položaju pripovjedača u tranzicijskim romanima pisala je i Maša Kolanović u studiji *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...* (2011) ustvrdivši da romani u i o tranziciji „dijele ovisnost o zapadnjačkim popularnokulturnim obrascima i specifičnu artikulaciju otpora prema dominantnoj ideologiji na čije se mjesto u novom kontekstu upisuju novoartikulirani nacionalni identitet i tržište“ (Kolanović 2011: 341). Te različite strategije artikuliranja potrošaštva ekstenzivno opisuje u potpoglavlju „Hommo postcommuniticus u potrazi za otporom“ analizirajući i dajući velik broj tekstualnih primjera iz više romana, od kojih neki čine i dio korpusa ovoga rada (*Metastaze, Gangabanga, Naš čovjek na terenu i Putovanje u srce hrvatskog sna*), te iz romana *Izlaz Zagreb jug* (2003) i *Dečko, dama, kreten, drot* Ede Popovića (2003). One obuhvaćaju: činjenje ničega (isto: 344), parodiranje i uopće reartikulacija socijalizma (isto: 346–351), iznevjeravanje potrošačke namjere u šoping centrima

(isto: 354–357), parodiju kapitalizma (isto: 358), rop-sku poziciju žena (isto: 359) itd. Kolanović zaključuje da, uz izuzetak romana *Gangabanga*, „ostale romane karakterizira mahom neuspješna potraga za novim mogućnostima otpora u kapitalizmu“ (isto: 361).

Na prvi se pogled čini da Baumanovo pozicioniranje identiteta prema kriterijima uspješnog ili neuspješnog potrošača, modelu koji je, dakle, pretpostavka, ili postavka tranzicije, posebice *druge tranzicije*, u usporedbi s drugim strategijama artikulacije identiteta, ostaje nedorečeno, po strani, na određeni način nejasno, neprepoznato ili neeksplicitno adresirano. Tu se sada kao opasan pripjev vraća spomenuta opaska Krešimira Nemeca na samome kraju njegove povijesti hrvatskog romana (Nemec 2003) o nedovoljnom tematiziranju potrošačke, konzumerističke dimenzije tranzicije i njezinih simulakruma. Kao što je prikazano, nakon 2000. *druga tranzicija* i njezina konzumeristička stvarnost ulaze u tematski repertoar tekstova, strategije pozicioniranja identiteta pripovjednih subjekata pokazuju mogućnosti ili pristajanja na *interpelaciju* identiteta potrošača ili mogućnosti drugih opozicijskih rješenja, ali konzumerizam ne postaje središnja tema, moguće tek u nešto većoj mjeri kod Perišića.

Budući da dominantni pripovjedači pokazuju i prikazuju neuspjehe otpora, valja vidjeti kako se otpor prema kapitalizmu i potrošačkom društvu artikulira u pripovijestima kroz logike priče, formalna narativna rješenja i interpretacijska razrješenja. Primjerice, u romanu *Soba za razbijanje*, jedan od pripovjedača, pripadnika zlatne mladeži taksativno će nabrajati skupe brendove koje kupuje i nosi i koji ga legitimiraju kao uspješnog potrošača i pripadnika tranzicijskih dobitnika. Namjera teksta je jasna, uputiti, kroz pripovijest o dekadentnosti

te skupine, na beskrupuloznost, ništavnost i osudu konzumerističkog kapitalizma na pozornici hrvatske tranzicije. Glavni likovi tranzicijskih *uspinjača* iz romana *Putovanje u srce hrvatskoga sna* i *Gangabanga*, kao i povlašteni i aktivni pripovjedači, dostižu cilj tranzicijskoga uspinjanja – novčani dobitak (pljačkaški plijen) u *Gangabangi*, odnosno socijalni uspon u *Putovanju*, međutim, epilog je ponovo na strani kritike kapitalizma, konzumerizma i ulaska u sistem tržišnih vrijednosti. Denis Lalić s krajem romana uspijeva doseći društveni cilj i ući u menadžersku klasu, ali ne i pobjeći besmislu, autoironiji⁶⁰ i intenzivnom osobnom i sveopćem osjećaju virtualnosti,⁶¹ dok pripovjedač iz romana *Gangabanga* pronalazi voltaireovski mir s novom obitelji na selu i u kopanju vlastitoga vrta te novčani gubitak (doslovan – pljačkaški plijen izjeli su miševi), premda se prepoznaje kao ironija prema glavnoj priči romana, ne remeti njegov pronađeni mir. Ovi primjeri također potvrđuju autorsku namjeru moralnog upućivanja na besmisao konzumerizma i prepoznaju se tek iz autorskih nakana koje su upisane u epilogima ili zaključcima romana. Ili, kako bi se to opisalo u doba *tekućeg moderniteta*:

---

60 „Pa to je genijalno! Pobjednik *Big Brother* showa ostvario je sve svoje snove!“ (Bulić 2006: 297).

61 Kraj romana je sljedeći: „Duvam džoju i gledam stan oko sebe. Nisam đubre. To je od koke, to je zupilo jer me sada spušta. Pa gledam stan oko sebe i brijem pozitivno. Ja sam mladi menadžer s ogromnom plaćom koja će sad narasti duplo. I ne varam curu, samo iskorištavam prilike, testiram opcije. Nisam zajeba projektnog, samo sam moćniji i uspješniji. Nisam đubre, ja sam mlad i uspješan muškarac na pragu novog milenija. Gasim džoju i krećem pod tuš. Cijeli sam od vazelina“ (isto: 345).

Stanje nedovršenosti, nepotpunosti i neodređenosti puno je rizika i tjeskobe; ali ni njegova suprotnost ne donosi nepatvoreno zadovoljstvo budući da isključuje ono što slobodi treba da ostane otvorena. (Bauman 2011: 65)

Ostvareni identitet „uspješnoga potrošača“ nije, dakle, nešto što omogućuje sretna razrješenja egzistencijalnih nedoumica likova. Utopijska projekcija koju proizvodi dominantan ekonomski, društveni i vrijednosni model pokazuje se kao cilj koji je teško dostižan, ali i cilj kojemu se zapravo katkad i ne teži, dapače, ako se i dostigne, ne jamči i ne znači sretno razrješenje.

Neposredna i aktivna moć sveprožimajućega sustava u opreci je prema nemoći, „nedovršenosti, nepotpunosti i neodređenosti“ (isto) subjekata te se na taj način kao izlaz može artikulirati upravo egzistencijalistička gesta apsurdna kao neki oblik razrješenja. Pomalo apsurdan je, i predstavlja ponovo materijalizaciju doslovnog, ostvarenje usputnog vica, završetak romana u kojem protagonist doista odlazi na posao u Azerbajdžan. Izravniji je praktično (i politički) besmislen, no ipak ironičan i buntovan čin *flash moba* u supermarketu na kraju romana *Naš čovjek na terenu*⁶² koji navodi i M. Kolanović kao primjer subjektive proizvodnje značenja koja su „suprotna predviđenima, dopuštenima i mišljenima“, i predstavljaju“ svojevrsnu *heterotopiju devijacije* (Kolanović 2011: 356).

Prikazane strategije izbjegavanja i odbijanja identifikacije s gubitnicima i dobitnicima tranzicije otvaraju

---

62 Sudionici *flash moba* među policama s artiklima u isti glas uzvikuju: „MI SMO ŠAM-PI-NJONI!!!“ (Perišić 2007: 338).

pokušaje uspostavljanja opozicijske matrice. Ono identifikacijsko uporište, opozicijsko sidrište koje se može nametnuti u dijelu tekstova konstituira pozicije otpora kroz supkulturne identitete, i to posebno one vezane uz *punk*, *new wave* (usp. Perasović 2001), glazbenu i političku alternativu sa snažnim patosom buntovništva i nekonformizma (usp. Hebdige 1980). To su oni identiteti, kako je prikazano, vezani i uz generacijske artikulacije i najočitiji u romanima *Posljednji dani pank*, *Naš čovjek na terenu* i *Putovanje u središte hrvatskog sna* a jasno se evociraju i u *Metastazama*. Najeksplicitnije su, dakako, apostrofirani u romanu *Posljednji dani pank*, koji upravo računa i na konzervacijski element supkulture i „alternative“ u Vinkovcima. Primjeri za supkulturno autolegitimiranje su brojni – u generaciji fakovaca i kod povlaštenih pripovjedača oni gotovo neizbježno predstavljaju uporište i sidrište identiteta, no na razini pripovijesti i njezina razrješenja pokušaj sidrenja u taj tip identiteta otpora pokazuje se neuspješnim pothvatom. Sam naslov Nuhanovićeve romana sugerira takav rasplet.

U korpusu tekstova o tranziciji prisutan je iznimno veliki broj kulturalnih elemenata koji upućuju na značenjsko upisivanje kodovima tih opozicijskih potkultura, ali i „potrošačke“ popularne kulture. Kroz cijelo poglavlje „Kontaminacija potrošačkom kulturom“ (Kolanović 2011: 369–381) Maša Kolanović taksativno navodi nizove imena glazbenih grupa, filmova, stripova i ostalih oznaka potrošačke kulture prikazujući je kao strategiju fenomenologije „otpada“ (isto: 377). Budući da je upravo u istraživanjima opozicijskih kultura značajna ideja da su „predmeti kulturalni znakovi“ (Clarke i dr., 1997: 109), legitimacija i (auto)legitimacija pripovjedača kao pripad-

nika nositelja identiteta otpora, i u korpusu tekstova ovoga rada, proizvodi se praksom njihova korištenja, kroz odijevanje (npr. Bulić 2004: 104), uređenje osobnog prostora (npr. Perišić 2007: 13–16), govor, ali se otkriva i kroz podsvjesne sadržaje, primjerice halucinacije (Bović 2006: 98). Značajno je, međutim, da se ta opozicijska matrica baštini, nasljeđuje iz razdoblja prije *druge tranzicije*, u kojemu se kao dominantni model pojavljuje upravo tržišni kapitalizam, ali i iz razdoblja prije nastupanja kapitalizma. U velikom se broju tekstova likovi identificiraju kao pripadnici supkultura ili baštinici vlastitih supkulturnih opozicijskih identiteta koji se artikuliraju u vremenu socijalizma u osamdesetima.

U članku „Nostalgija modernosti“ (Koroman 2013) analizirao sam predodžbu razdoblja socijalizma na korpusu tekstova u velikoj mjeri podudarnom s onime u ovoj knjizi, pri čemu se tema baštinjenja, nasljeđivanja, prenošenja opozicijskih identiteta pokazala kao jedan od elemenata socijalističkog sloja u tekstovima. S obzirom na to da je riječ o identitetima koji su koristili opozicijski kôd, ali su u osamdesetima posjedovali i određeni politički opozicijski potencijal a i u devedesetima se postavljali kao opozicija nacionalističkim paradigmama, u dvijetisućitima se doista nanovo događa njihova (re)artikulacija (du Gay i Hall 1997), odnosno preispisivanje u novome kontekstu. Ovi su slojevi identiteta gotovo školski primjer Hallovih artikulacija. Tom preispisivanju valjalo bi pristupiti iz šireg konteksta identiteta koji se formiraju u pripovjednim tekstovima o tranziciji.

U dvijetisućitima i razdoblju druge tranzicije i tržišnog kapitalizma ti opozicijski identiteti međutim ipak gube identitarne i recepcijske karakteristike

opozicijskoga (konačno, i FAK od Festivala alternativne književnosti postaje Festival A književnosti, što naznačuje smjer artikulacija). Sustav sada i svojom logikom uspješno kooptira opozicijsku značajku i transformira je u značajku stila, forme ili retorike; ovi identiteti se izražavaju kroz znakove i podliježu logici „ubrzane rekontekstualizacije“ (Currie 2007: 9) kao jedne od značajki iskustva sadašnjosti. „Urbana književnost“, kao i novovalna glazba ili *punk* moda primjerice, postaju legitimni glasovi u tržišnoj utakmici, njihova je politička moć ukinuta, odnosno njihovo je političko reducirano na simboličko. No pogled u sadržaj tranzicijske proze otkriva ipak jedan problem. Simbolička inflacija i politička devalvacija identiteta otpora, kulturalna nemoć otpora u dvijetisućitima proizvodi upravo onaj tip egzistencijalističkih zapleta u kojima modernistički pojedinac ne uspijeva jasno razaznavati silnice moći u stvarnosti i upada u egzistencijalnu tjeskobu i pustoš. I upravo se u toj matrici ponovo jedini izlazi pronalaze ili u odustajanju (Bulić) ili moguće u apsurd (Nuhanović, Perišić). Problem se očituje u tome što je moguće i vjerojatno da se neuspjesi artikulacija naslijeđenih identiteta otpora mogu također razumijevati i kao sistemski.

4.6.6 Identitetske opreke kao gradivni elementi dijegetičkoga univerzuma

Premda je naznačeno u prethodnim razmatranjima da pozicije identiteta u književnim tekstovima o tranziciji nisu fiksne (što je, uostalom, njihova inherentna značajka kao „fragmentiranih“ i „raspuknutih“ pojmova, Hall 1996), a naslojene su (također) i u procesima

artikulacija, može se primijetiti da ipak kao gradivni elementi dijegetičkih univerzuma nastupaju putem nekih jasnije i čvršće postavljenih identitetskih opreka. Identitet se konstruira unutar diskurza, ali „kroz, a ne izvan razlike“, konstruira se „kroz odnos prema Dru-gome“, i to u odnosu prema „onome što on nije“, prema svojoj odsutnosti i „*konstitutivnoj izvanjskosti*“ (isto: 4). Strukturalistički analitički potezi tako prepoznaju narative o tranziciji čiji se pripovjedni subjekti konstitu-iraju putem različitih opreka, „sukoba“, jazova, razlika, i svakako da njihova interpretacija nalaže problematiziranje s širih pozicija humanistike.

Najfrekventnija i konstitutivna opreka, međutim, pokazuje deficit u razlučivanju oba parnjaka u domi-nantnoj identitarnoj opreci; *urbanost* se kao povlaštena pozicija smješta nasuprot polju koje nije određeno jedinstvenim prepoznatljivim označiteljem, a i sadržaj pozicije *urbanog* je iz različitih spomenutih razloga sklon privlačnom upisivanju različitih žudnji. Moguće je, međutim, pokušati opisati sadržaj i identitetskoga označitelja „urbanog“ i njegovoga neimenovanog par-njaka.

O pojmu urbanog raspravljalo se u odlomku 4.4.1 upućujući i na njegovu dominaciju, u smislu „bezizni-mno pozitivne vrijednosti“, ali istovremeno i pojma kojeg određuje suvišnost i „prekriženost“ (Kolanović 2008). Urbano je autolegitimacijska oznaka, prijeporna i zbog spomenutog Lefebvreovog potencijala sveobu-hvatnosti i „revolucionarne“ apsorpcije, ali i zbog niza drugih sadržajnih razloga. U pojam urbanog upisuju se snažne vrijednosne oznake, pri čemu je inventar vrijednosno obilježenih elemenata raznolik i predstavlja upravo neuralgične točke građanskih žudnji i sred-njeklasnih deficita. Urbano je u tekstovima fenomen

moderniteta, oznaka „razvijenosti“, u njega se nadalje upisuju elementi identiteta otpora iz prošlosti, različiti supkulturni identiteti i sl. (panker, roker, alternativac), no ideološki je repertoar raznolik i podnosi značenjsko upisivanje u rasponu od anarhoidnog, liberalnog, lijevog pa do buržoaskog i malograđanskog..

Budući da je pojam urbanog imenovan, ali sadržajno heterogen, pa i proturječan, korisno je pokušati opisati i sadržaj njegovog parnjaka opreke, neimenovanog, ali sadržajno koherentnijeg. Kompleks predodžbi oko pojma koji se pozicionira nasuprot urbanome projekcija je nekih od negativnih učinaka tranzicije. Njih personificiraju Drugi, *oni drugi*, ne-građani, ne-urbani, oni kojima se u modernistički dezintegriranom tranzicijskom svijetu pripisuju značenja primitivnog, bahatog, neobrazovanog, nepoštenog, glasnog i sl., ali i dominantnog, pa i društveno povlaštenog, dok pojam urbanog ispunjavaju suprotnosti legitimirajući se u tranziciji prekinutim kontinuitetom urbanosti. Taj se parnjak rijetko eksplicitno imenuje, a i kada se pojavljuje, to je usputno, kod Bulića bi to bio „seljo“ (Bulić 2006: 104), kod Perišića često problematizirano i autoironično „seljak“ (Perišić 2006: 162), tu su i sasvim prema Žaniću (Žanić 1998) „brđani, hajduci, ratnici“ ili „rođaci“ (isto: 253)⁶³ koje vidljivo karakteriziraju „skupi suvovi i hummeri seljaka“ (Vidić 2006).

---

63 Perišićev pripovjedač u ovom unutarnjem monologu progovara parafrazirajući stavove „urbane inteligencije“, odnosno prema predodžbi drugih gradi svojevrstan odmak jer se u trenutku svoje obrane na javnoj televiziji našao u poziciji da bude prepoznat kao jedan od njih: „Cijelo desetljeće rođaci su drмали ovom zemljom, jer gdje je rat, tu brđani ulaze u sustav, nadiru ratnici i hajduci, dovode svo-

Vidićeva snažna slika o „seljacima koji voze skupe suvove“ otkriva simptomatično grananje i uslo-
žnjavanje identifikacije *Drugi tranzicije*. Ta, u sva-
kodnevnicu uobičajena, iskustvena i „zdravorazumska“
sintagma otkriva složenost strukture formacija identi-
teta u tranziciji. Ona najprije sadrži oznaku „seljaka“,
identiteta koji stoji nasuprot urbanomu, kao odrednice
prilično neodređenog, ali sigurno deprecijativnog (ne-
modernog, zaostalog) kulturalnog identiteta. Drugi se
dio odnosi na „klasnu“ i „potrošačku“ artikulaciju iden-
titeta označavajući i ekonomski uspješne pobjednike
tranzicije i „uspješne kupce“. *Drugi tranzicije* norma-
tivnim „srednjeklasnim“ pripovjedačima i opisivačima
predstavljaju identitete koji su kulturalno, klasno i soci-
jalno opozitarni, a mogu se pojavljivati i u „ubojitoj“
kombinaciji tih identiteta.

Te se artikulacije mogu iščitati i iz diskurza i stila.
Inzistiranje na šoku dokumentrnosti u zbirci priča *Kino
Lika* te tradicijski, karnevaleskni popularni humor
egzotizacije koji proizvode romani *Što je muškarac bez
brkova* i *Osmi povjerenik* jasno upućuju na identitet-
ske opreke srednjeklasnim pripovjednim instancama
kao formativni element tranzicijske proze. Popularnost
ovih romana ukazuje da je ta opreka prepoznata, važna,
„zdravorazumska“, ali u tekstovima implicitna.

S druge strane, i „prekrižen“ pojam urbanog i
proces devalvacije identiteta otpora prikazan u pret-
hodnom poglavlju ostavljaju srednjeklasne fokali-
zatore na pozicijama nemoći, identitarne i političke.

---

je rođake, stvaraju mreže, pletu parastrukture... Već cijelo
desetljeće naša urbana inteligencija vodi rat protiv brđana
ismijavajući njihovu plemensku kulturu i rođački moral“
(Perišić 2007: 253).

Artikulacije te nemoći odvijaju se različitim narativnim strategijama, na različitim razinama, a uključuju i prikaz stvarnosnih, dokumentiranih i dokumentarnih, posljedica gubitka moći artikulacije otpora. Artikulacije nemoći mogu se javljati kao motivi u naraciji, primjerice u spomenutoj epizodi organiziranja gitarijade kod Vlade Bulića koja ilustrira motiv urbane ugroze, ili u mučnoj i stvarnosno utemeljenoj epizodi fikcionaliziranog dokumentarizma u *Metastazama*, u napadu na alternativni klub „Močvara“ u Zagrebu:⁶⁴

Dvorana je puna mršavih pедера i ružnih debelih pički. Sve same lezbače. Normalno da su lezbače jer fakat ne znam ko bi ih ovakve ružne karal. Nagurali se gledat neki srpski pederski film. Još su si pozvali i braću pedere iz Srbije, mater im jebem. Sve smrdi po govnama, kaj je najnormalnije za ovakvo usrano mjesto. Tu se skuplja ta kreten-ska škvadra. Uvijek su mi išli na kurac ti alternativci i avangardisti... ili kak se, u kurac već zovu. Misle da su pametni, u tri pičke materine, zato kaj slušaju sranje od muzike, gledaju idiotske filmove bez ikakve radnje i toleriraju pedere. Te pizde ziher čitaju i ono smeće od Ferala. Mislim ono, boli me kurac za njih i za to kaj gledaju i slušaju, al ne budu mi tu, usred Zagreba, širili pederluk i obnavljali Jugoslaviju. Pun mi ih je kurac i jedva čekam da krenemo. Čvrsto stišćem palicu u ruci i gledam Kinu. Jedva čekam da da znak. Usta su mi suha, a u ušima mi bubnja. (Bović 2006: 132)

---

64 Usp. poglavlja „Ne-imaginarni Zagreb“ i „Priča o Močvari“ u knjizi *Prostor grada, prostor kulture* (Zlatar Viočić 2006: 129–146).

– Ja sam Hrvat i katolik i svakom mora biti jasno kaj mislim o tom. (isto: 134)

Posljedica je devalvacije otpora egzistencijalna praznina koju tematiziraju pripovjedači, ali ona može prerasti u izravne čino ve nasilja između pravih Hrvata i „avangardista“, pедера, lezbača, Srba i „pičaka jugoslavenskih“ (isto: 132).

U prozi se opisuje i druga pozicija „slabljenja“ nekadašnjih identiteta otpora. Ona ne dolazi iz kulturalno suprotstavljenih identiteta, već iz logike kapitalizma:

Za to vrijeme Big Chief pričao mi je o ulozi i značaju supkulture u socijalizmu, o tome kako je i on nekoć vjerojatno bio panker, ali godine, obitelj i tržište učinili su svoje. Dotaknuo se i novog vala koji je za njega bio jedno neprocjenjivo iskustvo, ona podloga – kako je rekao – kamen iz kojega je isklesan. Očito, za tren se zanio i njegove sitne oči kao da je okupao ljetni pljusak.

– Svi su oni nekada bili dio alternativne scene ovoga grada: rokeri, pankeri, neoromantičari... Urbani mladi intelektualci! – krepko je poentirao. Ja sam pak vidio samo kamarilu štrebera i karijerista čiji su preplašeni pogledi iza glomaznih kompjuterskih kućišta odavali spremnost da u svakom trenutku briznu u plač i potom, kroz suze, mole Big Chiefa za milost (Nuhanović 2006: 114).

Moguće je povijesno opisati proces prijelaza iz identiteta otpora nečemu drugom:

Dva dana prije nego je otišao u rat, Mario je doveo doma ružnu i mršavu curu. Čuvajte mi je dok ja branim domovinu, rekao je. U to vrijeme

televizija je djelovala kao kiselina koja nagriza mozak. On, koji je na školi velikim masnim slovima napisao SEX PISTOLS, sada je počeo slušati koračnice i pjesme o krvi, Drini, Kupresu i domovini. (Bović 2006: 49)

Uz ovaj primjer tu je i specifična artikulacija vojnika ratnika kao supkulturnog ili kontrakulturnog aktera:

Markatović je sad dolazio na fakultet u maskirnoj jakni, a ja sam svoju oblačio kad je trebalo uzeti neki potpis...

Rat je trajao, a mi smo te školske godine 91./92. navodno još studirali ekonomiju, dolje u podrumskoj kantini, ispijajući pivo iz boce i plašeći osoblje fakulteta svojim subkulturnim buntom kojem je rat dao neočekivan alibi. (Perišić 2007: 42–43)

Zanimljivo je da je predodžba *drugih* unutar vlastite nacije podudarna u jednoj mjeri sa zapadnjačkim imaginarijem Balkana kao prostora *drugosti* Zapada (Bakić-Hayden 1995, Todorova 2006, Cvjetičanin 2009, Matošević 2011). Kao i u zapadnjačkoj konstrukciji Balkana, i ovdje bi se mogao upotrijebiti potez Slavoj Žižeka (Žižek 2008) o upisivanju „nesvjesnog“ u konstrukciju ove drugosti. Čini se da se doista u ovome slučaju radi o „raskolu nacije u sebi“ (Bhabha 1992: 167), o suprotstavljenim dekodiranjima autoritarnog pojma, o liminalnom prostoru označavanja „koji je *iznutra* obilježen manjinskim diskurzima, heterogenim povijestima suprotstavljenih naroda, antagonističkim ovlastima i napetim lokacijama kulturalne razlike“ (isto: 167).

Činjenica da se ova aktivna predodžba *drugih* odnosi na pripadnike vlastite nacije otvara i spome-

nuta problematiziranja metodoloških rješenja imago-logije. I ovdje su na djelu stereotipi, međutim, njihovo se aktiviranje odvija unutar autopredodžbenog okvira, što otvara ozbiljan interpretacijski problem. Naime, ma koliko ti stereotipi prema *drugima* bili formativni, funkcionalni ili aktivni, ne samo u polju književnosti, već i u širem medijskom polju i, konačno, i na razini svakodnevice, iznenađuje što u hrvatskom akademskom polju ne postoji adekvatan razmjer njihova istraživanja, odnosno uočavaju se „bijeke mrlje“, i to ne samo na „sociološkoj karti hrvatske“ (Lalić i Mustapić 2007). Istraživanja zapravo postoje i teško bi ih bilo sve spomenuti, ali i uza sve njih ostaje nekoliko neodgovorenih pitanja koja se nameću iz istraživačke pozicije kulturalnih studija i ostaju otvorenima.

Mogli bi se, određenim slijedom zaključaka dostupnih istraživanja, rekonstruirati procesi koji se događaju u devedesetima. Ranije spomenuta literarna konstrukcija opreke na „avangardiste“ i „prave Hrvate“ otkrivala bi moguće smjerove oblikovanja te opreke i povijesno bi je smjestile u početak devedesetih, u vrijeme nacionalnoprporodnog i ratnog sloja tranzicije u Hrvatskoj (u ovome slučaju zadržat će se okvir devedesetih godina u Hrvatskoj, premda je proces neodvojiv i uvjetovan onima koji se događaju u Srbiji krajem osamdesetih godina te kasnije i u BiH). Stupanjem na povijesnu scenu nacionalne države započinje i nacionalnoprporodni proces (re)inventiranja nacije, „zamišljanje“ i „ponovno zamišljanje“ nacije na temelju postojećih povijesno-kulturnih elemenata i novonastalih i prilagođenih konstrukcija (usp. Senjković 2002). Ono se u ratnim prilikama vezuje uz likove „vođe“, „čelnika“, „oca nacije“ te uz model „obitelji“ i, naravno, uz „likove ratnika“ (usp.

Čolović 2000, Senjković 2002). Proces se usporedno folklorizira te politička mitologija nanovo proizvodi i „ahistorijsku“ predodžbu „hajduka“ i „hajdučije“ (Žanić 1998), proizvedeći antropološki „*ganga teritorij*“ (Prica 2011) koji prerasta i u tržišno-popularnokulturni fenomen (usp. Biti i Grgurić 2010).

Ostaje, međutim, otvoreno značajno pitanje o nastanku i razvoju te *endogene drugosti*, kao predodžbe ili društvenog (i političkog) realiteta, pitanje kada se i na koji način ona pojavljuje u suvremenoj povijesti, i s kojih je sve pozicija nastajala i skojih artikulirana. Pitanje je posebno značajno zbog ideološkog okvira socijalizma; u onovremenom društvu s projektom pokušaja konstituiranja „jedinственog srednjeg sloja“ (Škokić i Potkonjak 2016), ta je drugost bila sistemski postavljena izvan fokusa. Kulturalnostudijskim potezom moglo bi se zaključiti da ljudi zasigurno nisu bili „kulturalni papci“ koji su jednostavno apsorbirali kodove koji su im odašiljani s dominantnih pozicija moći i prihvatili hegemoniju pred-modernog i sl. Najbliže bi se ovome problemu približili radovi koji nude opaske o vlastitim istraživanjima „banalne svakodnevice“ iseljenika Jasne Čapo Žmegač (2001) i kompleksnom odnosu došljaka prema starosjediocima ili etnološka istraživanja sastavnica identiteta mladih s njihovim stavovima prema Europi, ali i turbofolku i narodnjacima (Obad 2011). Upravo to važno pitanje o *drugima tranzicije* postavlja Tomislav Pletenac baveći se kulturnim identitetima Splita: „Ako je Split, tko je drugi?“ (2007) i u članku „Od Morlaka do postsocijalizma“ u kojem problem antropološkog drugog povezuje s „antropološkom uvjetovanosti prosvjetiteljskom etikom“ podsjećajući da je taj proces reinvencije drugoga započeo ipak još ranije, s invencijom morla-

kizma (Pletenac 2007b). Na tragu problematizacija i „kritika balkanističkih diskurza“ je i knjiga *Polutani dugog trajanja* Tee Škokić i Andree Matoševića (2014)

Drugi bi se, „urbani“ par opreke mogao podvesti pod ideološku artikulaciju blisku liberalnom sklopu ideja, u klasičnom (hegelijanskom) građansko-liberalnom značenju, ali i tu su pojmovi zamućeni, posebno kada se promatraju s pozicija suprotnog parnjaka, koji mu pak upisuje „lijeve“ artikulacije. Moguće je iz pozicije urbanog pojavu analizirati iz balkanološkog diskurza i doista potvrditi tezu o *reprodukciji orijentalizma* odnosno o *ugniježđenom orijentalizmu* („*nesting orientalism*“) (Bakić-Hayden 1995) koju je ponudila Milica Bakić-Hayden i koji predstavlja reprodukciju egzotizacije, „obrazac po kome se iznova primjenjuje prvobitna dihotomija na kojoj je orijentalizam zasnovan“ (isto: 54). Takva je interpretacija utemeljena, konačno i stoga jer potvrđuje da nastaje i artikulira se iz pozicije njezina povlaštenog urbanog parnjaka, pozicije koja je, kako je prikazano, dominantna, odnosno povlaštena u proznome korpusu.

Tako će u ovoj knjizi zbog njezina opsega izostati jasan i nedvosmislen odgovor na pitanje povijesnog utemeljenja ove značajne formativne simboličke opreke u hrvatskom tranzicijskom društvu. Ona bi dijelom odgovarala političkoj podjeli na konzervativno i liberalno, međutim takva je opreka predstavlja također simplifikaciju i redukciju ukoliko se uzme u obzir tekst, odnosno polilogičnost analizirane proze, kao i politički i ideološki uvjeti socijalizma. Moglo bi se okvirno postaviti tezu kako bi posrijedi mogla biti literarizirana reakcija na niz stvarnosnih ratnih i tranzicijskih procesa koji su transformirali kasnosocijalističko društveno polje (usp. poglavlje 2.1): od demografskih

procesa, migracija uzrokovanih ratom, proizvodnje snažne nacionalne simbolike, ikonografije i vrijednosnog sustava u devedesetima i različitih dekodiranja te proizvodnje, nadzora nad kolektivnim pamćenjem te (auto)cenzure predtranzicijske prošlosti, potpune preobrazbe medijskog prostora i preobrazbe polja kulture, međutim takve bi tvrdnje valjalo dodatno potkrijepiti društvenim i humanističkim istraživanjima. Dodatno bi valjalo istražiti i povijesne kontinuitete i preobrazbe te predodžbe, jer uz to što je ona ovjerena u hrvatskoj fikciji, duboko utemeljena u komediji, od *Novele od Stanca* do serije *Stipe u gostima*, otvara i značajan povijesni problem o interpretacijama *artikulacija građanstva u razdoblju socijalizma*. Problem *endogene drugosti*, taj „neimenovljiv *Ganga teritorij*“ kao „nepreradivi retroaktivni višak prosvijećenih naracija“ (Prica 2011: 39) ostaje u svojoj „*tvrdoglavoj drugosti*“ „tvrd orah identitetskih formacija“ (isto: 39).

Bilo bi nadalje moguće potvrditi da se ovdje radi o premještanju fokusa s ekonomskih borbi prema simboličkim, što uz „depolitizaciju i kulturalizaciju“ predstavlja strategiju liberalnog kapitalizma (Buden 2012). To upućuje pogled prema povijesnoj posljedici pretvorbe i privatizacije u devedesetima kada se formira nova društvena i ekonomska elita i njezini privilegirani stjegonoše itd. U tom smislu, za takav pogled i pravno i povijesno postoji utemeljenje; u Ustavu RH pridodan je 2010. članak 31. o nezastarijevanju zločina privatizacije, čime su oni izjednačeni s ratnim zločinima (Ustav RH 2014). Tim se činom „ulaska u Ustav“ (koji doduše još nema konkretnog pravnog učinka) potvrđuje da su sistemski ekonomski zločini počinjeni u devedesetima napadi na osnovne vrijednosti društva i da, za ovo istraživanje značajno, „mitski kalendar“

zajednice koja se „kreće kroz povijest“ (Anderson 1998, Katunarić 2003) dopušta i proizvodi predodžbu koja je podudarna literarnoj – da se početkom tranzicije, uz narativ o Domovinskom ratu, zbiva i društveni slom i raskol.

4.6.7 Narativi o potrazi za identitetom i problem moderniteta

Iz ukupne analize pojedinih identitetskih odrednica i slojeva identiteta može se zaključiti da se normativni sloj dominantnih srednjeklasnih fokalizatora artikulira kroz procese konzistentnoga oponiranja, konstrukcijom cijelog niza opreka, neželjenih identiteta s kojima se dominantni srednjeklasni pripovjedači odbijaju identificirati. Ta se odbijanja u naraciji ostvaruju različitim narativnim strategijama i pozicioniraju se:

- prema socijalnom gubitništvu – postupkom favoriziranja kratkih formi, čime se gubitništvo prikazuje kao epizodno i epizodično i ekscesno,
- prema tranzicijskim dobitnicima i uspinjačima – uz ostalo, potvrđuje se i u naraciji kao element zapleta,
- prema *drugima* kao manjinama – postupkom delegiranja,
- prema strategijama potrošnje kao legitimacije uspješnosti konzumerizmu – devalvacijom identiteta otpora i narativnim razrješenjima zapleta,
- prema *drugosti urbanog* – potvrđeno kao formativna opreka tekstova (no ne i povijesno interpretirano).

Sažeto u primjeru iz romana *Naš čovjek na terenu*:

Bio sam ljut na svoje roditelje, seljačine koji su mi ukinuli džeparac i zeznuli mi dekonstrukciju.

Bio sam ljut na zagrebačke alternativne šminker-
čice koji će prije ili poslije postati dionici lokal-
nog glamura, davati izjave za Red Carpet s ne-
voljkom facom, kao da ih je ta banalna sudbina
stigla bez njihove volje. Bio sam ljut na seljake
i elitu, na rad i art, zapevši negdje između, kao
netko tko se ne uspijeva probiti kroz maglu, iz-
među svih tih kulturnih klasa, svih tih ljudi tako
prokleta uvjerenih da su *autentični*. Nisam znao
kome sve to reći. Bio sam ljut na sebe. Nisam
se mogao izraziti. U tome je bila stvar. (Perišić
2007: 92–93)

Već je na mnogo mjesta potvrđeno kako se dio
pripovjedača identificira s povlaštenom pozicijom
u kojoj se mogu prepoznavati identitarna žarišta
predprotočnoga, čvrstoga modernizma. Dominantni
fokalizatori određuju se(be), dakle, kao zastupnike
identiteta proizašlih iz čvrstoga moderniteta, uspije-
vaju se (privremeno) usidriti upravo i samo u ispra-
žnjenim označiteljima minulih opozicijskih identiteta,
međutim, njihovi narativi o određivanju, smještanju
sebe, identiteti konstruirani kroz naraciju (Currie
1998) otkrivaju da je kod njih na snazi stalan proces
samo(re)invencije identiteta, uz aktivaciju zapleta
potraga, za što su zorni primjeri romani *Putovanje u
središte hrvatskog sna* i *Naš čovjek na terenu*. Ti tek-
stovi tako proizvode subjekte koji odgovaraju opisima
identiteta *tekućeg moderniteta* (Bauman 2011), identi-
tetima u stalnoj promjeni, reartikuliranju, traganju i sl.

S druge strane, u istom vremenu supostoje izgrad-
nja (i izgrađeni) subjekti drugih, čvrstih identiteta,
uspješno interpelirani subjekti koje dominantni pripo-
vjeđači mogu prepoznati, ali ih ne mogu prihvatiti i s

njima se identificirati. Riječ je zapravo o usporednim procesima: ranomodernistički dominantni subjekti nalaze se u stanju *tekućeg moderniteta* jer stvarnost sada nalaže njihovo djelovanje unutar toga polja. Istovremeno ta stvarnost proizvodi i druge subjekte, „depolitizacijom i kulturalizacijom“ (Buden 2012), a to su oni delegirani likovi, koji: ili uspješno *plivaju* u zahtjevnoj stvarnosti *tekuće modernosti* i prepoznaju se(be) kao uspješne potrošače ili se artikuliraju reakcionarno te pronalaze sidrišta u predmodernitetnim konstrukcijama.

Moguće je, međutim, iz već zadanih koordinata pokušati, sagledavši ovu tvorbenu opreku iz druge pozicije, ponuditi radnu hipotezu: što ako je za zamišljano građanstvo njegova možda najformativnija odrednica upravo nesigurnost identiteta, stalan proces reartikulacije i propitivanja, stalna promjena? Što ako to postaje vrijednost, najsnažnija sastavnica, odrednica identiteta, iako nesvjesna, njihova najjača identitetska oznaka?⁶⁵ Baumanovi bi identiteti koje proizvodi *tekuća modernost* nastajali tako u zadanom okviru iz kojeg nema izlaska, već se u njemu neprestano fluidno perpetuiraju stanje potrage i (re)artikulacija identiteta. U tom bi se slučaju mogli objasniti odbojnost i ideološki, svjetonazorski i stvarnosni sukob s onim akterima koji posjeduju sigurne, (nacionalne, konzervativne, predmoderne) čvrste identitete. Time bi se mogla objasniti narativna razrješenja u odustajanju ili apsurd, kao i značajno neodgovoreno pitanje: kako to da identiteti otpora devalviraju, a *urbanost* ostaje rezi-

---

65 Ili, isto pitanje postavljeno na drugi način, sa suprotne pozicije i posve banalno: upadaju li i „seljaci u suvovima“ u egzistencijalnu krizu?

stentna kao „beziznimno pozitivna“ (Kolanović 2008: 88), vrijednosna i formativna kategorija, makar samo i formalno, kao otvoreni označitelj. U nešto se, u neki otvoreni rekulturalizirani konstrukt, mora upisivati žudnja i ispunjavati manjak izgubljene moći.

Takve pripovjedne konstelacije „proizvode nape-
tosti“ u tekstovima već na razinama predodžbe prostora u književnosti, a na razinama identiteta one postaju i središnji problem. Riječima Zygmunta Baumana:

(...) pokretljivost i fleksibilnost identifikacije koje karakteriziraju tip života „u stalnom kupovanju“ [Vidićevo i Perišićevo „tržište ideja“, op. B.K.] nisu u tolikoj mjeri sredstva *emancipacije* koliko instrumenti *preraspodjele prava*. Iz tog su razloga podvojene blagodati – zamamne su i poželjne, a opet, pobijaju nas i bojimo ih se te pobuđuju krajnje proturječne osjećaje. One su izrazito dvojake vrednote koje proizvode nesuvisle i kvazineurotične reakcije... (Bauman 2011: 89–90)

Ako se stvarnost prikazuje kao prilično nepodnošljiva, odnos s njome može se u određenim strategijama izmjestiti u (re)konstrukciju prošlosti, u „retrotopiju“ (Buden 2013). Knjiga istraživačkih radova urednice Maruške Svašek (2008) sastavljena je od niza istraživačkih, uglavnom antropoloških, radova iz različitih postsocijalističkih zemalja, kojima je objedinjujuća tema „politika emocija“. U uvodu knjige Svašek locira više tipova emocija koji se pojavljuju u postsocijalističkim društvima, a koji se prepoznaju u okupljenim radovima: od „euforije, politike nade, čežnje i sreće“ (isto: 9) na početku procesa tranzicije u većini se zemalja već desetljeće nakon „kraja komunizma“ javljaju osjećaji „gubitka iluzije i nostalgije“ (isto: 11),

„ljutnje i bijesa“ (isto: 13), „nepovjerenja i povjerenja“ (isto: 15) te „straha i mržnje“ (isto: 17).

Premda bi možda bilo logično očekivati da prošlost, u kojoj su se mogla artikulirati čvrsta identitetska uporišta, nosi emotivni ulog pripovjedača tranzicije, tomu ipak nije tako. Nostalgija za konkretnim socijalističkim sustavom nije potvrđena u korpusu tekstova, dapače, ironija i slični modeli distance konstanta su odnosa prema prošlosti (npr. kod Perišića i Vidića). U članku „Nostalgija modernosti“ (Koroman 2013b) analiziran je odnos korpusa pripovjednih tekstova o tranziciji prema prošlosti te je primjerima pokazano da se nostalgija za prošlim sustavom ne ostvaruje u književnim tekstovima. Imajući, međutim, na umu narativ identitarne potrage, sidrišta identiteta iz prošlosti, kao i predodžbu *nježnog autoriteta* koja se otkriva u nekoliko generacijskih tekstova, ako se u odnosu prema prošlosti može locirati emocionalni ulog nostalgije, moguće bi ga bilo odrediti kao „nostalgiju za modernitetom“ ili „čvrstim modernitetom“ (isto: 273).

I dok Boris Buden spominje „socijalnu nostalgiju“ (Budén 2012) kao fenomen postkomunističkih društava, *nostalgija za (čvrstim) modernitetom* podsjeća na teoriju koju je unutar „društva rizika“ ponudio Ulrich Beck – teoriju *refleksivne modernizacije* prema kojoj je modernost svugdje još nedovršena, odnosno „moderno“ društvo još nigdje ne postoji (Beck 2001). Emocionalni slomovi likova i pripovjedača u prozi, rezignacija i cinizam, „gubitak iluzija“ (Svašek 2008: 11), „nesuvisle i kvazineurotične reakcije“ (Bauman 2011: 90) pojavljuju se kao reakcija na sadašnjost koja ne propušta i ne dopušta dovršetak započetih modernizacija. Prekid modernizacije označava početak traume, proces tranzicije producira i reproducira traumu.

Riječ bi bilo upravo o mehanizmu *odsutnosti* koji proizvodi *strukturalnu traumu* (LaCapra 1999), odnosno, vjerojatnije, i o složenom i problematičnom odnosu preklapanja strukturalne s historijskim traumama.

Ova razmatranja pokazuju da je problematičan pojam *moderniteta* ili *modernosti* ključan za razumijevanje identitarnih pozicija koje proizvode, i koji se proizvode u književnim tekstovima o hrvatskoj tranziciji. Osim toga pokazuju i kako, uza sve značajne artikulacije specifične za hrvatsko društvo koje se u njima mogu prepoznavati, prijepori, lomovi, nesrazmjeri i paradoksi formiranja identiteta u hrvatskoj tranziciji iznašaju podudaran ili barem slični set dijagnoza, problema i koja se mogu prepoznati i na Zapadu. U tom smislu moguće je ponuditi dva tumačenja: ili ono nevjerljivo, naime da je tranzicija u nekoj mjeri dovršena jer otvara sličan kompleks problema kao i u zemljama zapadne demokracije, ili, pak, da su neki procesi koji se kod nas prepoznaju kao specifično tranzicijski zapravo dio šireg velikog povijesnog procesa, odnosno da se kroz književnost prikazuju ključna mjesta aktualne ideologije širega dosega. Također, ona su i neka vrsta poziva na daljnja domaća istraživanja u humanistici koja bi mogla povijesno i kulturološki adresirati ispražnjena vrijednosna mjesta koja se aktiviraju u književnoj fikciji.

Kako je prikazano u ovome poglavlju, ukoliko dominantna strategija tekstova upućuje na odbijanje identifikacije „srednjeklasnih“ fokalizatora s raznolikom ponudom identiteta u tranziciji, moglo bi se *althusserovskim* potezom govoriti o *neuspješnosti interpelacije*. Ako, podsjetimo, „(...) *sva ideologija interpelira konkretne individue kao konkretne subjekte*, putem funkcionisanja kategorije subjekta“ (Althusser 2008: 68),

tada se može zaključiti da se dominantni fokalizatori u književnosti u tranziciji ne uspijevaju konstituirati kao subjekti. Tu tezu valja dodatno problematizirati; zapravo je ključno pitanje konstituiraju li se dominantni pripovjedači tranzicije kao subjekti, odnosno, uspijeva li ipak tekući modernizam interpelirati ideologiju kroz svoje subjekte?⁶⁶ Valja podsjetiti da se u zaključku članka o potrazi za postsocijalističkim subjektom Ines Prica (2007) zalaže za davanje legitimiteta „subjektima povijesti“ u tranziciji te da je upravo *desubjektivizacija* jedna od strategija sistema liberalno-kapitalističke hegemonije i modela gospodarenja u postkomunističkim društvima (Buden 2012: 49), a njegovu glavnu političku karakteristiku u spomenutom procesu predstavlja „represivna infantilizacija“ (isto: 41). Kako su i „dječji“ fokalizatori i njihove konstrukcije fantazama, „ovjereni“ u korpusu proze o tranziciji, baš kao i *neinterpelirani* „srednjeklasni“ fokalizatori, može se nanovo upozoravati na *podudarne učinke* određenih *procesa nečega* na djelu. Buden te procese imenuje „manjkom“ i „nadoknađivanjima“ kojima Zapad mora konstruirati „bijedu nadoknađujućih revolucija“, zato jer nije uspio, odnosno odustao je od utopijskih projekata i provođenja pravih društvenih promjena (Buden 2012).

Ako se te procese s podudarnim učincima i ne želi imenovati „ideologijom“, zbog preuzimanja određene teorijske pozicije koja pojam ideologije dovodi u

---

66 Pripovjedač u romanu Roberta Perišića, ponovo uz dozu autoironije i skepse, to eksplicitno potvrđuje: „Bio sam u tranziciji. Pitao sam se što mi se to događa. Hej, sinulo mi je, pa ja bih sad trebao biti *subjekt*. Kasno je da se izvlačim na nekoga. Sad bih uistinu trebao preuzeti odgovornost. Djelovati, odabrati“ (Perišić 2007: 133).

pitanje, ili zbog sasvim specifičnih mehanizama djelovanja tog idejnog aparata koji se ne iscrpljuje na pojednostavljenoj predodžbi mehanizma proizvodnje „lažne svijesti“ (Williams 1985: 156), zajedno s mehanizmima hegemonije i/ili prisile, tada ostaje nekoliko otvorenih pitanja. Ostaje otvoreno pitanje o moći i djelovanju *nečega*; ako to i nije pojednostavljen pojam ideologije, onda je pitanje što je to na djelu. *To* što pokazuje *učinke* u toj je mjeri podudarno s pojmom ideologije da ostaje legitimno pitanje kako se i gdje ideologija transformira, konstituira, premješta ili suplementira, gdje je distribuirana, kolik je njezin učinak i koji su to (novi) mehanizmi njezina djelovanja. Intuitivno, valjani bi se odgovori na to mogli tražiti s pozicija lacano-marksizma i psihoanalitičkih pristupa povijesti, no ta interpretacija trenutno ostaje otvorenom. Za potrebe trenutnoga okvira istraživanja može se utvrditi da, ako neuspjeh interpelacije upućuje i na *neuspjeh ideologije*, onda se ne mogu negirati *učinci* koje njeni procesi proizvode i u stvarnosti i u mimezi. Opširnije će se povratak ideološkome diskurzu potvrditi i elaborirati u sljedećim poglavljima u kojima će se nastojati opisati, interpretacijom korpusa, i specifični mehanizmi kompleksnijeg ideološkog mehanizma suvremenosti.

4.7 Mediji

4.7.1 Pojam medija

Slično kao i pojmovi kulture ili identiteta, i pojam medija aktivira se u značenjskoj kompleksnosti i nestabilnosti. Pojmu medija pridružuju se vrlo razno-